

VICTOR MOTOGNA
CONFERENȚIAR UNIVERSITAR

ISTORIA VECHE
A
ROMÂNILOR

BCU Cluj - Central University Library Cluj

DELA ORIGINI PÂNĂ ÎN VEACUL AL XIII

EDITURA LIBRĂRIEI UNIVERSITARE 1. CĂRĂBAȘ – STR. GENERAL BERTHELOT, 3

VICTOR MOTOGNA
CONFERENȚIAR UNIVERSITAR

ISTORIA VECHIE
A
ROMÂNILOR

DE LA ORIGINI PANA IN VEACUL AL XIII

INTRODUCERE

Neamul românesc din nordul Dunării (Dacoromâni) e un popor unitar în înțelesul adevărat al cuvântului, mai unitar decât Francezii ori Italianii bună oară. Țăranul român din Maramureș se înțelege perfect de bine cu altul din Dobrogea, căci limba vorbită între hotarele României întregite în 1918, nu are dialecte, în vreme ce un Sas dela Bistrița vorbește românește cu cel dela Sibiu, fiindcă graiul lor, deși de aceeași origină, diferă foarte mult.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Această unitate desăvârșită, nu numai în limbă, dar și în credință și obiceiuri, pe care o constatăm la poporul românesc, își are explicația în istoria lui, căci deși a fost despărțit, veacuri dearândul, prin hotare politice, a dus totuși, în cele 3 țări (Ardeal, Muntenia, Moldova), același traiu, fiii lui fiind legați prin nenumăratele fire ale influenței împrumutate și neîntrerupte.

Istoria Românilor, care nu s'a scris încă, n'ar trebui să fie înșirarea războaielor și a intrigilor țesute de clasele stăpânitoare ci fluxul vieții patriarhale, moștenite din timpurile imemorabile, a țăranilor noștri.

Dacă pentru Muntenia și Moldova ne-am putea mulțumi deocamdată, și cu istoria bătațiilor și a frământărilor politice, trecutul Românilor din Ardeal, unde stăpânirea de stat a fost străină nu poate fi scrisă tot așa.

Aici s'ar cere o expunere a traiului țăranimii române, în toate manifestările lui, dacă materialul documentar n'ar zace și astăzi ascuns în arhivele și publicațiile ungurești uitate ori nestudiat în produsele geniului popular.

Ce privește Româniile ardeleni va trebui să ne mulțumim cu

mai puțin, scoțind la iveală năzuințele lor spre lumină și neatâr-nare și arătând multiplele lor legături cu frații liberi din Sudul și Răsăritul Carpaților.

Istoria veche a Românilor, dela origini până la începutul veacului al XIII-lea nu trebuie să fie diferențiată după cele trei țări: Muntenia, Moldova și Transilvania.

Se știe că începuturile neamului românesc se pierd în întunerecul trecutului. Dela evacuarea Daciei de către Aurelian (275) până la anul 1222 nici o știre contemporană neîndoielnică nu vorbește despre existența elementului romanic în Nordul Dunării. Istoria noastră, pentru acest mileniu, are ca obiect o vastă problemă: formarea poporului românesc și continuitatea lui în Dacia Traiană.

De când au apărut operele de sinteză ale lui C. C. Giurescu și N. Iorga, literatura istorică s'a îmbogățit cu câteva lucrări de mare valoare, ale căror rezultate și concluzii noi se cer imperios a fi fructificate, în cadrele unui studiu de ansamblu care ar fi merit să servească de îndrumător tinerilor cercetători.

D-l C. Daicoviciu, profesor la Universitatea din Sibiu (Cluj), a publicat în 1938 sub titlul „*La Transylvanie dans l'antiquité*” o excelentă monografie istorică despre trecutul Ardealului din timpuri preistorice până la evacuarea Daciei, cu scurte observațiuni privitoare la neamurile năvălitoare, care s'au perindat în vechea Dacie, până la venirea Ungurilor. Intemeiat pe un vast material documentar și pe o bogată bibliografie, D-l Daicoviciu ne dă rezultate precise ale științei în legătură cu toate problemele stăpânirii romane în Dacia.

Domnia sa avea lucrarea gata pentru tipar, când savantul german C. Patsch i-a trimis noul său studiu „*Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*”, Wien-Leipzig, 1937.

Profesorul dela Universitatea din București, D-l Gh. Brătianu a tipărit în 1937 o broșură polemică intitulată „*Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*”, unde vom găsi toți termenii problemei continuității Românilor în Dacia Traiană și noi dovezi împotriva susținătorilor teoriei despre originea noastră Sud-Dunăreană.

În lipsa izvoarelor istorice, toți învățații și-au îndreptat privirile spre limba românească, așteptând dela filologi să deslege enigma originilor noastre, D-l Sextil Pușcariu, fostul rector al

Universității din Sibiu, a sintetizat răspunsul pe care limba noastră îl poate da în această mult discutată problemă, cu monumentala D-sale lucrare: „*Limba Română*, volumul I, partea generală, București, 1940.

Noi puncte de vedere ne sugerează și D-l I. Lupăș, profesor la Universitatea din Sibiu, în „*Réalités historiques dans le Voïvodat de Transylvanie du XII-e au XVI-e siècle*”.

D-l P. P. Panaitescu, fostul rector al Universității din București a dăruit cercetătorilor un neprețuit mijloc de investigație cu ale sale „*Documentele Țării Românești*”.

Dintre adversarii continuității merită amintire dintre cei moderni *Andrei Alföldi*, cel mai pregătit dintre ei, a cărui monografie: „*A gót mozaalom és Dacia feladása*” a silit pe istoricii noștri să aprofundeze mai bine chestiunile discutate, aducând dovezi noi în sprijinul teoriei susținute de noi.

În notele marginale vom cita numai lucrările noi, care dau bibliografia mai veche completă.

I.

DACIA TRAIANĂ ÎNAINTE DE ROMANI

Neamul românesc e un popor romanic, născut din altoirea elementului latin pe o tulpină tracică. Dela Romani ne-a rămas moștenire limba împreună cu credința creștinească, iar dela ceilalți strămoși, Geții, cultura patriarhală a țărănimii. Inceputurile acestei civilizații străvechi se pierd în negura preistoriei. iar mărturiile ei es la iveală întâmplător, ori prin săpături sistematice, în tot cuprinsul României întregite în 1918.

Epoca paleolitică. In epoca paleolitică, către mijlocul acesteia. viața omenească era destul de intensă, pe pământul românesc de azi. Omul din acel timp era de tip dolichocefal, trăind în spelunci, dar și sub cerul liber, când era vreme frumoasă. Se îndeletnicea cu vânatul și pescuitul, fabricându-și armele și utensiliile di piatră necioplită și din os. Populația era relativ deasă, și, judecând după urmele atelierelor, avea așezări statornice. Știința preistorică n'a izbutit să stabilească origina omului paleolitic din regiunile noastre, nici manifestările lui spirituale.

Epoca neolitică și eneolitică. E cuprinsă între anii 5000 și 1800 înainte de Chr.

Dispărând ghețarii, temperatura s'a ridicat și așa s'au creiat condiții prielnice pentru dezvoltarea unei faune și flore bogate. Îmbunătățindu-se condițiile de viață, populația a sporit în mod considerabil, lăsând urme pretutindeni.

Locuințele se aflau în peșteri, în bordeie și la suprafața pământului. Acestea din urmă aveau forma de cabană, circulară,

ovală ori rectunghiulară, cu vatră, având un aspect, care trădează tendința nu numai spre confort, ci și spre înfățișare estetică.

Așezările omenești se găseau pe culmi ușor de apărat, fiind fortificate. Ocupația principală a oamenilor era vânatul și pescuitul.

Unelele fabricate cu măiestrie din piatră cioplită iau forme asemănătoare celor de azi. Către sfârșitul epocii apar metalele prelucrate: arama întrebuințată la confecționarea armelor și a utensiliilor de tot felul, precum și aurul cules din nisipur râurilor. Acum joacă un rol foarte important focul, cunoscut încă din perioada precedentă.

Ceramica ia o dezvoltare mare. Ornamentația ei este de o deosebită perfecție tehnică. Deosebim ceramica pictată, în relief, cu decorațiuni liniare (drepte, curbe, ori spirale). Pictura e atât monocromică, cât și polichromică. Formele vaselor sunt foarte variate. Găsim și o bogată producție a sculpturii în piatră, os și pământ, cu forme de idoli, oameni și animale. E neîndoelnic că această puternică civilizație preistorică, produsă de locuitorii autohtoni ai pământului românesc de atunci, a suferit importante influențe externe, a căror origină și direcție nu pot fi definite, în stadiul actual al cercetărilor. Nu ne sunt cunoscute nici calitățile sufletești ale populației, care ajutată de bogăția solului, a dat naștere frumoasei culturi a epocii neolitice și eneolitice din patria noastră.

Epoca de bronz începe pe pământul românesc în secolul al XVIII-lea înainte de Christos și durează cu 3 veacuri mai departe decât în alte părți ale Europei.

Dintre numeroasele centre ale civilizației de bronz, descoperite până acum, cele mai înfloritoare au fost în Transilvania, la Periamoș (jud. Timiș), Pecica (jud. Arad), Otomani (jud. Bihor), Lechința (jud. Năsăud), Uioara (jud. Mureș), Ocna Sibiului, Dej, în județul Someș, unde se găsesc cele mai multe urme din epoca de bronz.

Săbii, securi, seceri, brazlete, centuri, bijuterii, măestrit fabricate din bronz, sunt mărturiile civilizației de care ne ocupăm. Dealungul apelor se purta un comerț viu în toate direcțiile. Aurul din Transilvania a jucat un rol însemnat în viața economică a acelor vremi. Ceramica s'a bucurat de un mare avânt. Intâlnim aceeași formă a vaselor în Ardeal, Muntenia și Moldova ceeace

denotă unitatea civilizației în epoca de bronz între hotarele României de azi, de unde se poate concluce că e unul și acelaș popor, care a creiat-o. Învățații cred că e vorba de Tracii, care locuiau în Nordul Dunării încă dela începutul epocii de bronz.

EPOCA PROTOISTORICĂ

Timpul de 3 veacuri, cu cât s'a prelungit cultura de bronz la noi, față de Apusul Europei, unde avem epoca de fier, poartă numirea de protoistoria Daciei, fiindcă știri istorice și semiistorice ne fac mai bine cunoscute evenimentele petrecute pe pământul aceleia, unde stăpânea un ram al marelui neam trac, *Geții*.

„*Getica*”¹⁾, geniala operă a lui Vasile Pârvan, adunând cu toate mijloacele arheologiei și ale istoriei un material documentar de o extraordinară bogăție, a ridicat vâlul ce acoperea pământul Daciei preromane și pe locuitorii ei. Înainte, interpretând știrile păstrate la Herodot, istoriografia susținea că cei mai vechi locuitori, cunoscuți după nume, ai pământului românesc, ar fi fost Sciții și Agathyrșii, care au venit dinspre Răsărit și s'au așezat aici în mijlocul unei populațiuni de rasă necunoscută.

Peste ei ar fi venit mai târziu, rupându-se din marele popor trac: *Geții și Dacii*.

E marele merit al lui V. Pârvan de a fi dovedit în chip deplin convingător, că lucrurile s'au petrecut altfel.

Poporul băștinaș pe care Sciții l-au aflat în Dacia, în migrațiunea lor spre Apus, a fost al Geților, care trăiau în stânga Dunării, cel puțin dela sfârșitul mileniului al II-lea, înainte de Christos, populând nu numai teritoriul României de azi, ci ajungând, spre miez-noapte până la Odesa și Vistula.

Protoistoria Daciei poate fi împărțită după influențele externe ce s'au succedat, în următoarele 4 perioade:

- a) perioada prescitică, din v. XI-VII.
- b) perioada scitică, din v. VII-IV.
- c) perioada celtică, din v. III-II.
- d) Perioada dacică, din v. II înainte de Chr. — v. I d. Chr.

1) Vasile Pârvan, *Getica*, București, 1924.

Târnavelor și a Oltului. Ei s'au așezat, mai ales, în Răsăritul Transilvaniei. Un ram al Sciților, dintre cele trei pomenite de legendă, a fost poporul Agathyrsilor, al căror rege a fost Sarga-peithes¹⁾. Casca de aur aflată în hotarul comunei Poiana (jud. Prahova) și păstrată în Muzeul de antichități din București, se crede a fi de proveniență scitică. E un obiect de artă superioară, care este mărturia culturii înfloritoare din Sudul Carpaților. Urmele lăsate de Sciți în Transilvania arată o dezvoltare mediocră, dovadă că acest popor se rupsese de mult din sânul fraților săi care au dat în Rusia sudică ființă unei civilizațiuni strălucite. O bogată cultură materială au produs, sub influența binefăcătoare a elenismului Sciții, care s'au stabilit în vecinătatea Mării Negre.

Așezările scitice, descoperite sporadic pe teritoriul Transilvaniei, sunt un indiciu că acești năvălitori, puțin la număr, n'au putut întemeia aici stăpâniri de lungă durată, ci s'au pierdut în masa Geților autohtoni, lucru pe care-l afirmă Herodot despre Agathyrsi. Amestecul motivelor scitice în ceramică cu cele băștinașe constituie reflexul acestei contopiri, care pare să fi fost completă prin veacul al III-lea înainte de Chr.

Din limba iranică a Sciților ne-au rămas, probabil, numirile de râuri: *Nistrul*, *Pruțul*, *Siretul*¹⁾. Noi socotim că numele străvechiu al Oltului (*Aluta*) e fără îndoială de origină scitică, căci o inscripție romană¹⁾ vorbește despre râul *Alutus*, spre Nord dela Muntele *Caucasus*, într'o regiune care face parte din patria primitivă a acestui popor.

PERIODA CELTICĂ

Către sfârșitul veacului al VI-lea ajung în părțile noastre influențele apusene care sunt o prevestire a năvălirilor celtice ce urmară nu peste mult.

După V. Pârvan, Celtii au pătruns în Dacia din două direcții. *Teuriscii* și *Anarții* au venit dela Nord-vest prin vechea Pannonie și prin Slovacia de azi, iar *Scordiscii* din Sud, pe cursul Dunării

1) C. Patsch, *Die Völkerschaft der Agathyrsen*, în *Anz. der Wiener Akad. der Wiss in Wien*, 1925, No. XII' p. 69 și urm.

2) Sext, Pușcariu, o. c., p. 257.

3) C. Patsch, o. c. p. 72.

de jos. În contra celor dintâi, Geții s'au apărat ridicând cetățile ale căror urme se văd în județele: Bihor, Sălaj și Someș.

Sunt celtice cimitirele străvechi dela Apahida, Cristurul Secuiesc și Aiud. Influența culturală pe care Celții au exercitat-o asupra autohtonilor a fost considerabilă, căci ei au introdus în Dacia elementele unei noi civilizații, numită *La Tène*. Ei au adus aici întrebuițare roatei la fabricarea oalelor. După cât se pare, și organizarea politică a Geților a fost împrumutată dela Celți. Din limba celtică ni s'a transmis cuvântul *gepi*.

PERIODA GETO-DACICĂ.

Liniștindu-se năvălirile celtice, Dacia a rămas în stăpânirea Geților băștinași, nestingheriți de atacuri din afară. Astfel, ei putură să înjghebeze organizații de stat puternice, care, unite mai târziu într'o uriașe monarhie unitară, au creiat condiții prielnice pentru nașterea unei noi civilizații strălucite, fiind alimentată de bogate influențe externe.

Pe la mijlocul veacului al IV-lea, în timpul expediției lui Alexandru cel Mare, când ținuturile Nord-Dunărene apar în lumina istoriei, Geții alcătuiesc în câmpia munteană o populație deasă, care ducea un traiu așezat, îndeletnicindu-se cu lucrarea pământului.

Incepând din veacul al III-lea înainte de era creștină, întâlnim numele unor regi geto-daci, care stăpâneau întise ținuturi dincoace și dincolo de Carpați.

Lisimachos, generalul și urmașul lui Alexandru cel Mare pe tronul Macedoniei, a năvălit în șesul muntean, ca să ocupe țara regelui Dromichaites, care însă, biruințu-l, l-a făcut prizonier. Fiind lăsat liber, Lisimachos a devenit prietenul generosului său învingător.

Pe la 200 înainte de Chr., în regiunea Carpaților își avea stăpânirea regele getic *Rhemaxos*¹⁾, protector al orașelor grecești de pe tărmlul Mării Negre.

La începutul veacului al II-lea Iustinus²⁾ pomenește pe regele *Oroles*, domnitor peste Dacia din Răsăritul Ardealului și peste

1) A fost identificat cu ajutorul unei inscripții eline, de Prof. Lascar Lambrino.

2) 32, 3, 16.

Geții dela Dunărea de jos, care a luptat vitejește contra Bastar-
nilor ¹⁾).

După cât se pare, acestui rege aparțineau cetățile getice din
Transilvania estică.

Din aceste date sporadice putem vedea că Geții din v. IV-II
trăiau împărțiți în mai multe principate mărunte, atât în Ardea:
cât și în șesul Munteniei.

Această situație a dăinuit până în momentul când s'a ridicat,
în partea sud-vestică a Transilvaniei, un mare monarh, care a rea-
lizat unificarea politică a tuturor Tracilor din Nordul Dunării.

Acesta a fost Burebista.

La început a fost și el un regulus, cu reședința în Arcidava,
situată probabil, în Sudul Banatului de azi. Dar între anii 61-51
înainte de Chr. a supus toate triburile getice din stânga Dunării,
dela cadrilaterul boemic până la Munții Haemus, în Sudul Dunării
și dela Nipru până la Dunărea de mijloc, Scordiscii din dreapta
Dunării și dela Sava asemenea i-au recunoscut supremația, iar
orașele grecești dela Marea Neagră s'au grăbit să ceară protecția
marelui rege ¹⁾).

Isvoarele antice au păstrat tradiția, după care Burebista cu
ajutorul marelui preot *Deceneus* a determinat pe Dacii căzuți la
patima beției să-și distrugă vilele și să ducă un traiu sobru.

Regatul dacic dispunea de o armată puternică, pe care Strabo
o cifrează — desigur exagerat — la 200.000 luptători.

Burebista, aliindu-se cu dușmanii Romei, deveni cel mai temut
adversar al acesteia. Incursiunile lui repetate în Pannonia și în
Peninsula Balcanică, însemnau o primejdie permanentă pentru im-
periul roman.

Iuliu Caesar tocmai se pregătea să ducă, pe apă și pe uscat, o
mare expediție contra Geților, când, în 15 Mărtisor 44, căzu sub
loviturile conjuraților. Nu peste mult, și Burebista avu o soartă
asemănătoare. Regatul getic se prăbuși, cuceririle externe se
pierdură, iar poporul getic se împărți în 4, apoi în 5 regate mici ¹⁾).

Capii acestor țărișoare se războiau neconținut între sine, slă-
bindu-se împrumutat.

Dintre urmașii lui Burebista, cunoaștem numele unora dintre

1) *Cambridge Anc. Hist.*, VI, p. 81.

2) *Dittenberg II 2*, No. 762.

3) *Strabon*, VII, 3. 11.

cei ce au stăpănit în șesul muntean, în Oltenia și Banat. *Comosicus* („*pontifex et rex*”) e amintit la Jordanes (XI, 73); *Coson* figurează pe monede de aur și în vechile manuscrise ale lui Suetonius, iar numele lui Cotiso e pomenit la Florus și Horatius¹⁾, *Dicosos* pare să fi domnit peste Dobrogea, în Moldova și în Transilvania răsăriteană¹⁾.

Izvoarele antice mai fac mențiune despre triburi care năvăleau în provinciile romane din dreapta Dunării, ca să le jefuiască.

Florus¹⁾ scrie că *Dacii care locuiau în munți* („*Daci inhaerent montibus*”) au trecut peste Dunărea înghețată, ca să prădeze provincia romană Moesia, dar au fost bătuti, în 29-28, de M. Licinius Crassus, și a doua oară, la o dată necunoscută de Cn. Cornelius Lentulus.

Pe *Dacii Appuli* care jefuiseră Dobrogea de azi i-a învins viitorul împărat Tiberius¹⁾.

Romanii au răspuns la aceste incursiuni, cu o contraofensivă. O armată romană, condusă de generalul M. Vinicius pătrunse în părțile occidentale ale Transilvaniei de azi, unde atacă pe Cotini, Osi și Anartii. Aelius Catus a transportat în dreapta Dunării 50 mii Daci, colonizându-i în cuprinsul imperiului.

Și Augustus menționează, în *Mon. Ancyr.* că armatele sale au pătruns în Nordul Dunării și au silit gințile dacice să supoarte dominațiunea romană.

Aceste măsuri energice crează liniște la Dunărea de jos și triburile getice n'au mai cutezat să turbure provinciile din Peninsula Balcanică.

Izvoarele vechi amintesc și despre Plautius Silvanus că a dus în Sudul Dunării 100 mii barbari coloniști în Moesia și în ținuturile învecinate, între care vor fi fost numeroși Geto-daci.

Nu peste mult se ridică o nouă stăpânire getică, care a egalat în întindere și putere, marele imperiu al lui Burebista.

1) *Premmersteino Jahresheft des Öst. Arch. Instit.*, 1934, p. (6.

2) *Ţr. Daicovici, o. c.*, p. 3) II, 28, 18.

4) R. Syme, *Lentulus and the origin of Moesia*. I, R. S. XXIV, 1931, p. 1'3 și u m.

5) J. Klose, *Roms-Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donars*, Breslau, 1931, p. 115 și 124.

CULTURA GETO-DACICĂ ÎN EPOCA PREROMANĂ ¹⁾.

Năvălirile celto-bastarnice au adus în Dacia influențe culturale de cea mai mare importanță. Materialul documentar arheologic face mărturia că în aceste timpuri spre Nord dela Dunăre a luat ființă „o frumoasă, nouă, puternică și bogată cultură” (V. Pârvan) și nenumărate așezări, care presupun o înfloritoare dezvoltare economică.

Vom rezuma pe scurt, ceace știm despre cultura getică, în înțelesul larg al cuvântului, ca să putem răspunde la întrebarea: ce este moștenire tracică în firea și ființa poporului nostru.

Religia Geților. Geții se închinau unui zeu suprem numit *Zamolxis* sau *Gebeleizis*, care era socotit domnul cerului senin sau întunecat. Era adorat în peșteri și pe culmile munților. După credința Geților, sufletele nemuritoare încep viața adevărată în societatea lui Zamolxis, abia după despărțirea lor de trupurile muritoare. Locuința zeului e cerul senin pe care uneori în timpul furtunilor, îl acoper duhuri rele. cu forme de balauri ascunși în norii întunecoși. Credincioșii de pe pământ vin în ajutorul zeului acoperit, aruncând din arcurile lor săgețile asupra acestor spirite necurate.

Preotul lui Zamolxis era un sihastru care trăia într'o peșteră pe muntele sacru („Cogainos”).

Vedem deci că Geții au fost un popor monoteist, lucru neînțeles pentru vechii scriitori eleni, care scriu că Zamolxis ar fi fost ucenicul lui Pythagoras, ceace noi trebuie să interpretăm mai curând în sensul că filozoful grec a împrumutat dela Geți învățăturile sale despre un zeu unic și despre nemurirea sufletului.

Geții plângeau la nașterea unui copil, dar râdeau cu veselie când murea un om, socotind că pleacă din această viață plină de dureri și de necazuri, spre fericirea veșnică, care consta în conviețuirea neturburată cu Zamolxis.

Aceasta era o credință spiritualizată, cu totul diferită de religia orgiacă a Traciilor din Sudul Dunării.

Ocupațiunea Geților. Poporul getic a fost totdeauna un neam de oameni așezați. Cea mai de frunte îndeletnicire a lor era lucrarea pământului. Boul trăgea carul și plugul, vaca da laptele și

¹⁾ V. Pârvan, *Getica*, passim.

carnea, oaia: carnea, laptele, pielea și lâna sa. Singuri își pregăteau îmbrăcămintea: cămăși țesute din in și cânepă, șube, cojoace, căciuli și opinci fabricate din pielea animalelor.

Bărbații lucrau cu unelte făcute de ei, ogoarele, în vreme ce femeile isprăveau trebile casei. Cu plugul său de lemn, Getul scormonea ogorul ce-i da grâul, pe care-l păstra în gropi. Cultivau vița de vie (Deceneus, Burebista).

Locuitorii dela șes erau călăreți îndemânatici.

Geții mai erau vestiți pentru medicina lor poporală, cunoscând și întrebuițând o mulțime de plante vindecătoare, ale căror nume dacice au fost păstrate de Dioscurides, Galenus și alți medici greci. Intâmplarea și săpăturile arheologilor au scos la iveală, mai ales, în Ardeal, nenumărate resturi ceramice și unelte de bronz, care arată la ce înalt grad de înflorire a ajuns industria lutului și a metalelor la acești strămoși ai noștri.

Lucrările sistematice pentru astfel de descoperiri sunt, la noi, abia la început, așa că viitorul ne va aduce, de sigur, lămuriri și mai complete. Pe lângă agricultură și păstorie, Geții se mai îndeletniciau și cu extragerea aurului din subsolul Daciei.

Civilizația getică a fost alimentată de puternice influențe externe: cimmerico-scitică, meridională (elină) și occidentală (illyrică, italică, celtică, iar mai târziu romană). A fost deosebit de binefăcătoare înrâurința venită dela orașele grecești de pe țărmul Mării Negre.

O mărturie prețioasă despre prosperitatea economică a popoului getic o constituie monedele.

Înainte năvălirilor celtice, Geții n'au avut monedă națională, ci întrebuițau banii cetăților elene și pe ai regilor macedoneni, Filip II și Alexandru cel Mare). Mai târziu și-au bătut monedele lor naționale de argint, amestecat cu bronz, imitând modelul macedonean. De acestea nu s'au aflat în ruinele cetăților despre care se crede că au aparținut lui Burebista și Decebal, ci numai bani dacici de tip roman.

Peste poporul de rând se ridica o puternică clasă de seniori, în frunte cu principii, având o strălucită civilizație cu elemente împrumutate dela Sciți și Geți, cum o dovedesc marile cantități de podoabe, confecționate din bronz, argint și aur, rămase din această epocă.

Șefii Geților își aveau locuințele în cetăți și burguri¹⁾, care erau clădite pe înălțimi izolate. Acestea erau legate cu dealurile învecinate prin istmuri și, de obicei, aveau câte 2 laturi prăpăstioase, pe unde era imposibilă înaintarea inamicului. Fața dealului, unde se afla cetatea era fortificată prin etajare în mai multe rânduri de terase, cu multiple circumvoluțiuni. Pietrele din zidurile clădirilor erau întărite în locurile lor cu ajutorul unor bârne de lemn, căci nu cunoșteau întrebuințarea mortarului.

Urmele celor mai multe burguri se află în Ardeal, unde era centrul puterii getice. De proporții impresionante sunt, mai ales, ruinele dela Costești și dela Grădiștea Muncelului. Vedem aici o tehnică superioară de construcție: altare, sculpturi, cărămizi, bur-lane de teracotă, iar uneltele și podoabele ne vorbesc de o viață bogată și înfloritoare. Toate acestea erau fabricate de meșteri in-digeni, cum arată frânturile de nicovale cu resturi de aur, ar-gint și bronz în jurul lor.

Romanii numiau pe Dacii de rând *comati*, iar pe nobili *pilleati*. Acești din urmă își ziceau în graiul lor *tarabostes*.

Vigoarea fizică și virtuțile sufletești ale Geților au stârnit ad-mirația Grecilor.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

1) D. Teodorescu, *Cetățile antice din munții Hunedoarei*, publicațiunea Comisiunii Mo-numentelor Istorice, secția pentru Transilvania, II, Cluj, 1923.

Cetatea dacă dela Costești. (Anuarul Com. Mon. Istorice, Cluj, 1929)

Cetatea dacă dela Grădiștea Muncelului. (Ibidem, 193.), V. Pârvan, *Getica*, paschim.

II.

DACIA TRAIANĂ SUB STĂPÂNIREA ROMANILOR

RĂZBOAIELE ROMANILOR CU DACII.

Savantul istoric N. Iorga a formulat adevărul incontestabil că încă cu mult înainte de ce vulturii romani ar fi apărut în Peninsula Balcanică numeroși agricultori de neam latin, siliți de greutatea traiului pricinuite de sporul populației, au eșit din Italia și s'au așezat printre Tracii, care având aceeași îndeletnicire, dar o cultură inferioară, au început repede să fie desnaționalizați. Expansiunea elementului agricol latin nu s'a oprit aici, ci a căutat să se strecoare neconținut pe urma negustorilor, trecând Dunărea și pătrunzând până în cetatea de munți a Transilvaniei.

Astfel războaiele romane cu Dacii au desăvârșit numai cucerirea pașnică și lentă a țărilor getice.

Când, după moartea lui Burebista, regatul acestuia s'a împărțit în 4 și, mai apoi, în 5 principate, Romanii, desbinați și hărțuiți de lupte fratricide, n'au știut să profite de noua eclipsă a puterii getice.

Dar nu peste mult, conducătorii imperiului au trebuit să se convingă că liniștea provinciilor romane din Sudul Dunării nu va putea fi asigurată până când hotarele stăpânirii romane nu vor fi împinse la Carpații ardeleni.

În calea acestui plan s'a ridicat o forță tot atât de formidabilă, ca și a lui Burebista, *regatul lui Decebal*¹⁾.

Cam pe la 80 după Chr. regele Duras, având în vedere situația grea a poporului său, renunță la domnie, lăsând tronul lui Decebal, cel mai dibaciu oștean și cârmuitor de noroade, pe care l-a dat vreodată neamul Dacilor. Întreg poporul s'a adunat în jurul tronului, ascultând de noul monarh.

În lipsă de izvoare nu se poate stabili până unde se întindea puterea lui Decebal. Centrul noului regat îl forma Transilvania, Banatul și Oltenia, la care se adăogară principatele getice din jur.

Decebal a fost acela care a început ostilitățile împotriva Romanilor. La sfârșitul anului 85 după Chr. el trecu Dunărea în fruntea unei oștiri, Guvernatorul Moesiei, Oppius Sabinus, eșindu-i în cale, fu înfrânt și ucis, iar oastea romană fu împrăștiată.

La auzul acestei catastrofe, însuși împăratul Domitianus grăbi spre teatrul războiului, dar, înainte de a ajunge acolo, se opri într'un oraș al Moesiei, departe de inamic, încredințând conducerea expediției lui Cornelius Fuscus. Acesta trecu în stânga Dunării, înaintând într'o regiune necunoscută și se lăsa tras într'o cursă de Decebal, care-l ucise, iar armata Romanilor o distruse. Atunci împăratul numi în fruntea trupelor dela Dunăre un nou general pe Tettius Iulianus soldat cu experiență și de o rară energie. El a restabilit, înainte de toate, disciplina zdruncinată, a oștirii romane. Nenorocirea înaintașului său nu l-a împiedicat să treacă Dunărea și să înainteze prin locuri necălcate încă de legiunile Romei. Cu o stratagemă abilă, surprinse pe Decebal la *Tapae* și-l învinse. Regele dac se retrase spre Sarmizegetuza, iar Tettius Iulianus se luă pe urmele lui, dar la un moment dat văzu pe un deal din față o oștire gata de luptă. Romanii nu bănuiră că au de a face cu o abilă apucătură a lui Decebal, care lăsase să se taie arborii unei păduri până la înălțimea unui om, iar trunchiurile să fie îmbrăcate în straie ostășești. Romanii se îndreptară pe altă cale, ca să ajungă la inima Daciei, dar Domitianus n'a putut profita de această biruință din pricina războiului nenorocos cu Quazii și cu Marcoma-

1) Bibliografia războaielor daco-romane e foarte întinsă. Aici vom aminti numai lucrările mai noi, în care, de altfel e citată literatură istorică mai veche.

R. Paribeni, *Optimus Principis*; C. Patsch, o. c.; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei Trăne*.

C. Dălcovici, o. c., p. 36 și urm.

Brandis, R. E., ed. II

nii, văzându-se nevoit să încheie o pace rușinoasă cu regele Dacilor. De formă, Decebal a intrat în clientela romană, dar în schimb, Roma s'a obligat să-i dea ingineri, maeștri și ofițeri instructori, arme și mașini de războiu, precum și un subsidiu anual de bani. Astfel imperiul roman înarma brațul celui mai temut dușman al său.

Starea de lucruri creată prin această pace a rămas neschimbată până la moartea lui *Nerva*, urmașul lui *Domitianus*, când se sui pe tron *Marcus Ulpus Traianus*, Cel mai bun dintre Impărați („*optimus princeps*”) și-a făcut numele nemuritor prin soluționarea definitivă a problemei dacice.

Unii istorici au exprimat părerea că motivul determinant al acțiunii lui Traian a fost de ordin economic. E adevărat că Ardealul avea și atunci, chiar în măsură mai mare decât azi, mine bogate de aur, argint, fier și sare și că înainte cu multă vreme s'a fost produs o puternică penetrație a agricultorilor și a meșteșugarilor romani. Cu toate acestea, credem că marele Impărat a hotărât cucerirea Daciei împins de necesități strategice, convingându-se că puhoiul semințiilor barbare ce începuse a se prăvăli spre Sud odată cu primejdia dacă nu putea fi stavilit la Dunăre, ci numai sus în Carpați. Dovadă e faptul că încă *Domitianus* și-a asigurat în tratatul de pace încheiat cu Decebal, dreptul de a transporta prin Dacia trupele romane care aveau să lupte cu Quazii și Marcomanii.

Traian a purtat — cum se știe — două războaie cu Dacia. În lipsă de izvoare, desfășurarea evenimentelor nu poate fi stabilită, căci nu cunoaștem topografia expedițiilor, cu atât mai puțin amănunțele luptelor. Comentariile pe care însuși Traian le-a scris despre cele două războaie dacice s'au pierdut. Ce ne-au păstrat vechii scriitori e puțin de tot. Ne rămâne columna lui Traian cu reliefurile ei minunate, dar acestea îngăduie felurite interpretații, fiindcă nu există nici o inscripție explicativă.

Suntem deci, reduși la o expunere rezumativă, cu aproximative localizări, în loc și timp.

Atâta putem spune cu siguranță despre primul războiu, că Traian, plecând în fruntea armatei sale din *Viminacium* (*Kostolatz*) și trecând Dunărea peste un pod de vase, a înaintat pe calea străbătută de *Tettius Iulianus*. Tot la *Tapae* birui și el pe Daci, dar și Romanii avură pierderi grele, căci, după un autor vechiu, Traian și-a sfâșiat vesmintele de purpură, nefiind îndestulătoare pansa-

mentele. După această victorie, Traian a anexat la imperiul roman o parte din Oltenia și din Banat cu Valea Hațegului.

În 102, calea spre Sarmisegetuza era deschisă. Decebal, venind înaintea Împăratului, a căzut în genunchi și i-a cerut pacea, care-i fu acordată cu condiții grele și umilitoare pentru cel învins. Regele dac a fost obligat să predea în mâinile Romanilor toate armele și mașinile de războiu, să extrădeze pe ofițerii instructori și pe inginerii întrebuițați la construirea cetăților sale. Decebal nu va putea declara războiul, nici încheia pace, fără încuviințarea poporului roman. Câteva cetăți dacice trebuiră să primească, între zidurile lor, garnizoane romane. Copacul uriaș al puterii dacice era sortit să devină o plantă veștejită, care să vegeteze în umbra dominațiunii universale a Romei.

Dar Decebal nu era omul pe care soarta vitregă să-l înfrângă așa ușor. În loc să predea armele și mașinile de războiu, dispuse să fie ascunse în burguri și prin codrii seculari ai Transilvaniei. Apoi pregăti revanșa cu o energie uimitoare, căutând să atragă, într'o uriașe alianță, toate neamurile barbare în dușmănie cu imperiul roman, care și pentru ele însemna aceeași primejdie. Traian era deplin informat despre toate planurile viteazului său adversar și de aceia hotărî să întreprindă o nouă și decisivă campanie contra Dacilor.

La porunca lui, Apollodor din Daman, vestitul arhitect al timpului, a ridicat peste Dunăre, la Drobeta (Turnu-Severin) un pod de piatră, ale cărui urme se mai văd și azi, când scade apa.

În anul 105 d. Chr., legiunile romane trecură peste acest pod în stânga Dunării. și astfel începu al doilea război daco-roman.

Putem afirma cu siguranță că atacul principal fu îndreptat pe valea râului Cerna, prin Banat.

Se pare că a doua armată a înaintat pe lângă Olt, în sus. Unii istorici cred că o parte din legiuni intrară în Ardeal pe valea Jiului și alte trupe prin pasul Brețcului, venind dinspre Moldova sudică.

Nu încapе îndoială că înaintarea Romanilor, prin locuri necunoscute, pe cărări de munte baricadate și apărate cu o îndârjire fără pereche, a fost din cale afară grea și a trebuit să fie plătită cu jertfe nespuse de mari. Dar tenacitatea și vitejia soldatului roman nu cunoșteau piedici. După sfortări supraomenești, legiunile trecură dincolo de zidul Carpaților, coborând în văile

Transilvaniei, unde însă îi așteptau noi dificultăți uriașe; asedierea cetăților din Munții Sebeșului și, mai ales, a Sarmisegetuzei dacice.

Fortificațiile clădite din blocuri de stâncă, căzură una după alta și, însfârșit, Romanii biruitori intrară în capitata lui Decebal. Acesta eșise din cetate cu o parte a credincioșilor săi, grăbind spre miază noapte, ca să organizeze rezistența în alt punct al țării. Cavaleria romană l-a luat la goană, dar în momentul când era să fie prins, eroicul rege s'a aruncat în sabie. Iar înaintea Romanilor triumfători, care au ajuns în forul Sarmisegetuzei, se oferi altă priveliște impresionantă. Trupurile neînsuflețite ale fruntașilor zăceau în jurul vasului cu otravă, din care au băut, ca să nu ajungă vii în mâinile învingătorilor.

Amintirea luptelor cu Dacii a fost veșnicită pe Columna lui Traian (și probabil pe monumentul dela Adamklisi), care a rămas neclintită, dealungul veacurilor, în forul lui Traian din Roma.

Cum am spus, în jurul acestei colonne se înfășoară în formă de spirală o serie de scene, reprezentând diferitele faze ale campaniilor dacice, document neprețuit pentru cunoașterea înfățișării Dacilor și a locuințelor lor, atât de asemănătoare cu ale țărănilor noștri dela munte.

Finanțele imperiului roman, zdruncinate în timpul domniei Flaviilor, au fost asanate din prăzile uriașe, luate dela Daci ¹⁾.

După terminarea războiului al II-lea, Impăratul s'a întors la Roma, ducând, la intrarea triumfală, și capul viteazului Decebal. Jocurile oferite poporului au întrecut în durată și proporții tot ce s'a dat până atunci, căci 10 mii de gladiatori și 11 mii animale sălbatice au înscenat, în curs de 120 zile, spectacole ne mai văzute.

PROVINCIA ROMANĂ DACIA TRAIANĂ.

După primul războiu dacic, cum am amintit, Traian a cuprins Bănatul apusean cu o parte din Oltenia, anecsându-le la Moesia Supunând întreagă țara lui Decebal, a prefăcut-o în provincia

1) Carcopino, *Poients de vue sur l'imperialisme roumain*, u. 73.

S. Lambrino, *Răul Sorgotias și tezaurile lui Decebal*, (Inchinare lui N. Iorga, Cluj, 1931, p. 223 și urm.

Dacia, care dela 119-129 a cuprins, între hotarele sale și tot Banatul și Oltenia.

Dacia fu dela început guvernată, de un „*legatus Augusti pro praetore*” cu rang *consular*. După înțelegerea dela 120, provincia fu împărțită în două: 1) *Dacia superior*, guvernată și mai departe de un *legatus Augusti propraetore* și 2) *Dacia inferior*, având în frunte un *procurator Augusti cum iure gladii*.

La 158-159, provincia lui Traian primi o nouă împărțire administrativă:

- 1) *Dacia Porolissensis*, cu centrul *Porolissum* (Moigrad);
- 2) *Dacia Apulensis*, având *capitata Apulum* (Alba Iulia) și
- 3) *Dacia Malvensis* cu *capitata Malva* (oraș situat în Banat, după alții în Oltenia).

Această ultimă împărțire a rămas în ființă până la abandonarea Daciei.

ORGANIZAȚIA MILITARĂ A DACIEI TRAIANE

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Pentru paza provinciei cucerite, în Dacia au rămas, la început 3 legiuni: *legio XIII Gemina*, *I Adiutrix* (ambele în Valea Mușului, și *IV Flavia* în partea sud-estică a Transilvaniei. Cele două din urmă au fost mutate în alte părți ale imperiului. În locul lor, *Marcus Aurelius* a adus, la 166-167, *legiunea V Macedonică*, care a rămas cu garnizoana permanentă la *Potaissa*, pentru apărarea Daciei nordice. Afară de cele două legiuni, numeroase trupe auxiliare staționau în așa numitele *castra stativa* (tabere permanente), care au fost ridicate în jurul cetății *Apulum*, în multiple cercuri concentrice. Aceste unități militare purtau numele de *alae*, *cohortes*, *numeri* și *vexillationes*, formând împreună cu cele două legiuni, o puternică forță defensivă.

Banatul era apărat dinspre Apus de fortificațiile înșirate dealungul șoselei *Lederata-Tibiscum* și dela *Dierna-Tibiscum*. Accesul spre Munții Metalici era barat prin castrele dela *Micia*, *Abrud* și *Zlatna* (*Alburnus Maior*), având ca centru *Apulum*.

La Nord-vestul Transilvaniei se ridica puternica cetate *Porolissum*, iar de aici pleca spre Răsărit o linie de *castra stativa*, care aveau chemarea să asigure frontiera nordică a provinciei

împotriva Dacilor liberi, retrași în Munții Sarmatici (Carpații Maramureșului și ai Rodnei).

Astfel de tabere se aflau la Tihău, Cășei, Ilișua și Orhei (Burghalle) fiind legate între ele cu o șosea, care plecând dela Porolissum ajungea până în Valea Mureșului.

Tabăra romană dela Ilișua a fost desgropată prin anii 1860-1870, de către arheologul maghiar Carol Thorma, iar cea dela Cășeu de Prof. Emil Panaitescu după 1925.

Vom stăruii ceva mai mult asupra descoperirilor dela Ilișua și Cășeu, fiindcă ne dau posibilitatea să întrezărim, mai precis, de cât în alte părți, hotarul nordic al provinciei și să desprindem unele lămuriri privitoare la sistemul de apărare al Romanilor contra Dacilor liberi din vecinătate ¹⁾

Castrul dela Cășeu a fost ridicat la gura Văii Salatrucului, iar cel dela Ilișua la gura râulețului cu acelaș nume, ambele având menirea să închidă eșirea Dacilor liberi dintre Munții Sarmatici în spre Valea Someșului (Mare și cel Unit).

Toate semnele arată că sub *Montes Sarmatici* trebuie să înțelegem Munții Lăpușului, ai Maramureșului și ai Rodnei, împreună cu dealurile care coboară spre Sud, terminându-se în Valea Someșului Mare, dela Beclean până la Dej, și în Valea Someșului Unit, dela Dej, până la Cășeu și mai departe spre Vest.

Felul de construcție a celor două tabere, de care ne ocupăm, arată că, încă și prin veacul al III-lea trupele romane și locuitorii civili ai cannabelor nu se simțeau în siguranță în mijlocul unei populații, nu de mult supuse și în vecinătatea barbarilor din munții apropiați.

Nu arareori trebuia să fugă dinaintea năvălitorilor și să se închidă între zidurile cetăților, al căror interior era numai în parte cu clădiri de piatră (pretoriul), restul fiind acoperit cu case de lemn, pentru adăpostul vremelnic al refugiaților.

Aici erau grămădite din vreme rezerve de alimente și combustibil, iar în mijlocul castrului (la Cășeu) se afla puțul cu apă potabilă. Trupele romane, puține la număr, apărau castrul cu

1) E. Panaitescu, *Limes Dacique*, Buletinul Secț. Ist. al Academiei Rom., [XV, București, 1929, p. 76 și urm.

Idem, *Castrul roman dela Cășeu*, Anuarul Com. Mon., Ist. pentru Transilvania (1932/1933), N. Motogva, Viața romană în valea Someșului.

toată energia, până ce sosiau ajutoarele necesare dela centre mai mari, ca Gherla, ori chiar Cluj (Napoca).

Săpăturile sistematice au dovedit că cele două tabere au sucombat odată, de două ori, sub loviturile inamice. Zidurile împrejmuitoare au fost dărâmate, iar clădirile din lăuntru au fost distruse, dar mâna neobosită a legionarului roman a refăcut totul din temelie, întrebuintând câte odată, chiar și monumentele funerarii mai vechi.

Intre Valea Salatrucului și a Ilișuii, la jumătate distanța dintre cele două cetăți, iese dintre dealuri Valea Negrileștilor, care se varsă în Someșul Mare, lângă Reteag. Romanii s'au îngrijit să oprească și pe aici scurgerea dinspre munți a barbarilor, ridicând un *speculum*, între Negrilești și Ambriciu.

Nicăeri, poate, la marginile provinciei Daciei nu se poate delimita atât de bine zona romană de cea barbară, ca și în această porțiune, străbătută de șoseaua romană dintre Cășeiu și Ilișua. Dealungul drumului, ale cărui urme se văd încă, resturile vieții romane, eșite la iveală, sunt foarte numeroase și variate, ca dovadă a strălucitei civilizații, care a pulsat odinioară aici.

Dar înafară de linia marcată prin cele trei fortificații amintite, prin văile „Munților Sarmatici”, nu s'a găsit nici un obiect de proveniență romană.

S'au aflat în schimb multe unelte și arme de bronz, precum și urme caracteristice petru cultura de bronz pe care au trăit-o Dacii liberi, și după ce țara lui Decebal a căzut sub jugul Românilor.

Populația autohtonă din Valea Someșului cu vremea s'a îmblânzit și s'a romanizat în așa măsură, încât bărbații capabili de a purta arme au putut fi recrutați sub steagurile romane. Aceasta o atestă un altar votiv, pe care l-a închinat zeilor un beneficiar din Napoca, după ce a dus la bun sfârșit această lucrare administrativă de mare importanță, în regiunea Samus, în ținutul populației pe care inscripția deteriorată dela Cășeiu o numește Ans (amenses = Someșenii?).

Dela Ilișua, șoseaua romană trecea Someșul în Valea Șieului, urmând cursul acestei ape, în sus până la Orheiu (Burghalle), unde se văd urmele altui castru roman.

Someșul Mare străbate dela izvoarele sale de sub Ineu până

aproape de Beclean o regiune încântătoare, cu numeroase sate curat românești, cunoscută sub numele de Valea Rodnei.

Rodna a fost vestită în vechime pentru minele sale de aur și argint. Fost-a Valea Rodnei în stăpânirea Romanilor? Nu se poate da un răspuns categoric.

Pe teritoriul ținutului grăniceresc al Năsăudului nu s'au aflat decât monede, iar în minele vechi dela Rodna s'au descoperit unele semne tăiate în piatră, despre care se presupune a fi de proveniență romană. De altă parte, dacă cursul superior al Someșului Mare ar fi rămas în mâinile Barbarilor, ne-am aștepta ca la eșirea dintre munți a acestui fluviu să fi fost un castru, ale cărui urme însă până acum n'au fost semnalate (Regretatul I. Marțian a încercat să-l localizeze la Beclean).

Evenimentele tragice dela sfârșitul lui August 1940 au întrerupt cercetările învățaților români dela Cășeu și Porolissum, de unde ne așteptam la noi rezultate importante.

Dela Orhei, drumul roman mergea la Veciu în Valea Mureșului. De aici, în Răsăritul Ardealului, se înșira alte tabere permanente, care închideau toate văile și trecătorile care duceau spre Moldova de azi. Ele nu erau situate la hotarul ce desparte cele două provincii românești, ci la anumită depărtare, spre Vest dela acesta. Numai castrul dela Brețcu a fost ridicat în imediată apropiere a pasului cu acest nume, având rostul de a păzi șoseaua care lega interiorul Transilvaniei cu Sudul Moldovei. Mai departe spre Sud și apoi spre Vest, munți de proporții uriașe alcătuiau granița naturală a Daciei, până la Olt.

Toate aceste castru aveau garnizoane compuse de trupe auxiliare, care însă nu staționau statornic în Dacia, ci erau schimbate după necesitățile strategice.

Numărul și proveniența lor interesează, în largă măsură, istoria noastră națională, fiindcă ele au contribuit mult la romanizarea provinciei, mai ales acelea care erau alcătuite din elemente latine sau latinizate și care au stat timp mai îndelungat în aceste regiuni.

Rezultatele cercetărilor arheologice și epigrafice, întreprinse până acum pe o scară redusă arată că trupele auxiliare din Dacia au fost recrutate în provincii socotite ca deplin romanizate. Ele provin din Apus și din Sud, iar cele originare din Orient, înainte

de a ajunge în Nordul Dunării, au stat în garnizoane din Moesia și Pannonia, unde și-au complectat cadrele cu elemente de graiu latin. Iar începând din veacul al III-lea, cohortele și *ale*-le din Dacia, ca și aiurea își sporiau efectivul cu soldați recrutați dintre localnici, ceea ce dovedește că populația autohtonă se asimilase cu romanitatea stăpânitoare.

Contrarii continuității elementului romanic în Nordul Dunării susțin că Dacii au fost exterminați în mare parte, iar supraviețuitorii au migrat spre Nord, lăsând în Dacia un gol, care a fost umplut cu coloniști neromanizați, aduși din Orient.

În sprijinul acestei informațiuni s'a invocat argumentul că în veacul al II-lea și al III-lea în armata romană nu existau decât foarte puține unități recrutate dintre Daci. Față cu aceasta, istoricul G. Cheesman a arătat că Dacia ocupă locul al patrulea, între provinciile romane, cu 7 unități dacice¹⁾.

Prin urmare nu se poate tăgădui existența celor doi factori principali ai românizării: o populație autohtonă și armata compusă din soldați cu grai latin.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

ORGANIZAȚIA ADMINISTRATIVĂ ȘI ROMANIZAREA DACIEI.

Eutropius, istoric din veacul al IV-lea, spune că în Dacia au fost stârpiți toți bărbații. Am văzut în capitolul precedent ce crezare trebuie să dăm acestei aserțiuni.

El mai scrie „(Traian) supunând Dacia a adunat acolo de pe tot rotogolul imperiului roman, mulțimi nenumărate de noroade, care să populeze orașele și să lucreze ogoarele”. De fapt elementul autohton, redus prin măceluri, prin ducere în robie și emigrare, nu era îndestulător pentru a pune în valoare imensele resurse ale pământului cucerit, unde se mai cerea să fie împământinite toate binefacerile civilizației romane. Pentru aceste motive a fost nevoie să se aducă aici coloniști romani, sau romanizați, care să știe exploata bogățiile Daciei, dar, în aceeași vreme să rămână credincioși Romei, care-i trimetea aici la hotarul depăr-

1) G. Cheesman *The auxilia of the Roman Imp. Army*, p. 157 și urm., Cfr. C. Daico vici, o. c., p. 5'.

tat și expus al imperiului. La glasul de chemare al Împăratului, atrași de faima pământului avut n grâu, lemn și metale nobile, au venit coloniști din toate părțile vastei împărății romane.

Au fost aduși, în mare număr, din: Moesia superioară, Dalmația, Pannonia și chiar din Italia. Noricum și Africa încă au trimis coloniști în Dacia. După mărturia inscripțiilor însă, cei mai mulți au fost originari din Orient, dacă nu cumva mulțimea monumentelor provenite dela coloniștii orientali poate fi explicată prin faptul că ei, fiind locuitori ai orașelor, erau mai obișnuiți cu scrisoarea și cu închinarea de altare.

E de remarcă că nici aceștia nu și-au făcut inscripțiile în limba elină, cum ne-am așteptat, ci, în limba latină, drept dovadă că proveniau din enclavele romanizate ale Orientului.

Aparatul de stat, armata și coloniștii au săvârșit în Dacia o uimitoare operă de civilizare, care este identică cu romanizarea acestei provincii.

Atunci, ca și timpurile moderne, căile de comunicație constituiau arterele vieții obștești. Același scop îl serviau și cursurile apelor mai mari, dar importanța precumpănitoare au avut-o șoselele în a căror construcție, Romanii au fost cei mai mari maestri ai tuturor timpurilor.

Un drum principal pleca din dreapta Dunării, dela Viminacium (Kostolatz) și trecând peste podul dela Drobeta înainta pe valea râului Cerna spre Tibiscum (aproape de Caransebeș). Alături, pornind dela același pod se îndrepta spre valea Oltului și urmând cursul acestuia pătrundea în Ardeal, ca să ajungă la Apulum, Potissa (Turda), Napoca (Cluj) și se termina la Porolisum. Trasarea acestui monumental drum, până la Aiton, aproape de Cluj, în curs de doi ani, pe o întindere atât de mare, prin munți păduroși și peste șesuri mlăștinoase, este cea mai grăitoare mărturie despre energia și puterea de muncă fără seamăn a soldatului roman.

Din artera principală se ramificau, în toate direcțiile, căi secundare, care, în mare parte, nu sunt indicate pe Tabula Peutingeriană, nici la Geograful Ravenat. Atari căi de mâna a doua au fost între Galt-Brețcu și între Galt-Odorheiu. Aceasta din urmă se întâlnea cu șoseaua secundară ce suia dela Apulum pe Valea Târnavei Mari.

Din șoseaua principală se mai desprindea la Vinț, un ram, care însoțea cursul superior al Mureșului până la Veciu, unde se termina șoseaua pomenită mai sus, care venia dela Porolis-sum. Pe porțiunea dintre Apulum, Potaissa și Napoca, drumul principal era legat cu Munții metalici prin numeroase căi secundare.

Această rețea bogată de șosele clădite din piatră de construcție, cu o artă neîntrecută a făcut cu puțință ca Dacia să devină, în scurtă vreme, una din cele mai înfloritoare provincii ale imperiului roman.

Dacia Traiană a fost apărută în cursul vremilor de două legiuni, 19-*alae* și circa 44 cohorte. Când întinderea stăpânirii romane a ajuns la hotarele firești ale Ardealului, adică până la lanțul Munților împrejmuitori, numărul trupelor de apărare a fost redus, în schimb au sporit taberile permanente (castra stativa). Am amintit pe cele dela granițe. Afară de acestea, se văd urme, la Sântimbru, la Micăhaza lângă Niarad, la Șovarad lângă Târnava Mică, la Odorheiu pe Târnava Mare, între aceste două din urmă la Enlaca.

În valea Homorodului Mare sunt ruine de cetăți la Sft. Paul, la Comalău, unde Pârâul Negru se varsă în Olt.

În Nord-vestul Ardealului au fost asemenea castru lângă localitățile: Romlot, Sf. Petru, Varmezeu și Șebeșul Mic, iar pe o linie mai interioară la Zutov, Gârboul unguresc, Seceag, în Valea Mureșului la Vețel și Deva.

Inelul cel mai lăuntric era format de cetățile aflătoare la Varfalău, Feldioara Săcuiască, Cigmău, Arani, Alsomarosvize, Orăștie și Șincul Mic. În legătură cu castruile permanente, viața orășenească a ajuns la mare înflorire.

La început, capitala Daciei a fost orașul pe care l-au ridicat Romanii la Grădiștea de azi (Jud. Hunedoara), nu departe de Sarmisegetuza lui Decebal, numindu-l *Colonia Ulpia Traiana Sarmisegetuza* ¹⁾.

În curând însă centrul militar și administrativ a devenit *Apulum* (Alba Iulia). Orașe mari și înfloritoare au mai fost Potaissa (Turda), Napoca (Cluj), Porolissum (Moigrad). Acestea aveau

¹⁾ Sarmisegetuza romană e în curs de desgropare, sub conducerea D-ului Prof. Const Daicovici, care a făcut aici descoperiri arheologice de cea mai mare importanță.

populație numeroasă și erau împodobite cu clădiri monumentale: temple, palate, amfiteatre.

Târguri mai mici (cannabae) au luat ființă pe lângă toate taberele permanente (castra stativa), fiind alcătuite, la început, din locuințele negustorilor care însoțeau pretutindeni trupele și din așezările veteranilor. Au mai răsărit localități cu caracter mai mult ori mai puțin urban și în preajma minelor de aur, argint și sare, la: Brucla (Aiud), Ampelum (Zlatna), Salinae (Uioara), Alburnus Maior (Roșia), în care locuiau funcționarii și inginerii cu colegiile lor. Dacia Malvensis încă a avut numeroase centre urbane, cu o bogată viață economică și culturală.

Dar nu încapе îndoială că, în afară de orașele și târgurile mărunte, cu clădiri de cărămidă și piatră trafricană, care au lăsat urme pe tot întinsul fostei Dacii, au existat prin văi și pe coline nenumărate sate cu case de lemn și din pământ, clădite de agricultori și păstori. Ele au dispărut fără urmă. Fără existența unei numeroase și puternice clase rurale, nu se poate închipui o Dacie mare și fericită. Viața țăranilor Dacoromani nu se va fi deosebit de viața agricultorilor romani din *Scitia minor* (Dobrogea) de care ne vorbesc numeroase inscripții, interpretate în chip genial de V. Pârvan ¹⁾.

Romanii nu se atingeau cu violență de credința religioasă și de datinile populațiilor supuse, iar pacea romană — *pax romano* — aduse cu sine liniștea și siguranța atât de prielnice prosperării economice și propășirii culturale.

Cultura Romanilor din Dacia, întrucât o putem cunoaște azi, a fost în general de natură materială, iar răspânditorii ei au fost soldații și, mai ales, negustorii și meseriașii, care, cum am arătat, au pătruns în stânga Dunării, cu mult înaintea armelor cuceritoare.

Produsele industriei localnice, judecând după resturile care ies la iveală din ruini, deși ceva mai primitive decât aiurea, mărturisesc totuși de o frumoasă dezvoltare a meșteșugurilor în Dacia Traiană.

S'au aflat tripus-uri artistice (măsuțe cu 3 picioare), ulcele, cane și fibule de aur, argint și bronz, fabricate cu o artă superioară.

¹⁾ *Viața romană la gurile Dunării* (passim).

A înflorit sticlăritul, cioplitul pietrelor, confecționarea armelor, dar, mai cu seamă *ceramica*. Aveau și vase de metal nobil, mai rar însă, fiind materialul prea scump. Dar și azi admirăm vasele lor, cunoscute sub numele de *terra sigillata*. Știau adică, să pregătească din lut o pastă minunată, inimitabilă, de culoare roșie-surie, având o tărie extraordinară. Aceste însușiri fac din *terra-sigillata* un articol ceramic superior, chiar porțelanului modern. Produsele ceramice erau împodobite, în relief, cu cele mai felurite figuri de zei, luptători și animale, executate de măștri anume pregătiți.

Și olarii comuni fasonau și ardeau utensilii din pământ cu o dexteritate atât de mare, încât au ajuns până la noi întregi și neatınse. Să mai amintim frumoasele și artisticele opaite, rămase în cantități foarte mari.

Coloniștii au adus cu sine în Dacia și un foarte perfecționat meșteșug de a clădi. Vilele bogăților dela țară, clădirile publice și locuințele dela orașe erau zidite din piatra cea mai bună și din cărămidă atât de trainică, încât acest material de construcție, scos din ruine, poate fi întrebuințat și azi. Mortarul roman era mai rezistent decât granitul. Legionarii își fabricau singuri, cu o măiestrie neîntrecută, cărămizile, stampilându-le cu inițialele unității lor. Intreg materialul din clădiri era atât de solid, încât vilele, edificiile orașelor și apeductele romane ar mai sta și azi întregi, dacă nu le-ar fi distrus barbarii, căci dintele rozător al vremii ar fi fost neputincios în fața acestor minunate creații ale geniului roman.

În metropole, ca Sarmisegetuza, palatele și templele erau adevărate muzee, în care se aflau adunate lucruri de artă, iar băile publice (ca Admedian) erau de un confort și lux strălucitor, căci nu serviau numai scopuri igienice, ci erau totodată și localuri de distracție.

Aceste lucrări de artă nu se puteau face fără specialiști pricepuți, fără arhitecți și ingineri, care mai conduceau și construirea taberelor permanente și a șoselelor.

Înflorirea culturală a Daciei a avut, drept suport, o puternică prosperitate economică¹⁾.

V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pilești, 1929.

Una din cele mai mari avuții ale acestei provincii o formau minele.

Încă din timpul domniei împăratului Traian s'a scos aur din Munții Apuseni, în cantități mari.

Centrele de exploatare se aflau la Brucla (Aiud) și la Ampelum (Zlatna). Pentru aceste lucrări au fost aduși în Dacia mineri din Dalmația (Pirustae), din Pannonia și din Orient, dar vor fi fost întrebuințați și localnici.

Unii învățați cred că Romani au lucrat și minele dela Rodna și Sasca Montană.

Culegerea aurului din nisipul râurilor aurifere, practică în timpurile preistorice, s'a perpetuat și sub Romani. Minele de aur erau proprietatea Împăratului, care le concesiona unor arendatori, constituiți în collegia. Exploatarea fierului în regiunea Hunedoarei se făcea prin *conductores feriarum*. Marmoră de calitate bună se extrăgea din carierele dela Bucova, Deva, Călan, Turda. *Conductores salinarum* arendau minele de sare, împreună cu locurile de pășunat (*pascua*).

Industria lemnului asemenea a luat o dezvoltare frumoasă.

Comerțul cu celelalte provincii romane din Apus și Sud era foarte activ. Legătura cu *Moesia interioară* se făcea prin Moldova sudică, pe șoseaua ce trecea prin pasul Oituzului. Dealungul râurilor navigabile, pe apă și pe uscat, prin văile mai largi se făcea un viu negoț spre Italia și deaci peste Adriatica, către Egipt și Africa. Spre Pannonia duceau drumuri mai puțin sigure, prin țara Iazygile, dintre Dunăre și Tisa, iar o șosea lega Porolissum de Aquincum.

Dacia importa dela provinciile mai înaintate în cultură, produse industriale, iar dela Grecia ulei și vin.

VIAȚA PROVINCIALĂ ÎN DACIA

Al treilea factor important care a promovat romanizarea Daciei, alături de coloniștii și armata, a fost administrația provinciei, care purta pecetea geniului organizator al poporului roman.

Orașele erau: *coloniae* și *municipia*, având în fruntea lor pe *duumviri* și *quatuorviri*, *aediles*, *quaestores* și alți funcționari mai mici. Teritoriile comunale urbane erau organizate în *pagi* și *vici*,

conduse de *magistri*. Pretutindeni întâlnim asociațiile numite *collegia*, în frunte cu *patroni*, *praefecti* sau *magistri* și având limba latină oficială.

În Dacia, ca și în alte provincii romane, funcționa un fel de parlament — *concilium trium Daciarum* — care se aduna în fiecare an la Sarmisegetuza, ca să exercite anumite atribuțiuni administrative și în aceeași vreme să profeseze cultul Impăratului, la *ara Augusti*, sub conducerea preotului suprem (*sacerdos arae Augusti* sau *cornatus trium Daciarum*).

În privința organizării cultului religios, Dacia nu se deosebea de celelalte provincii ale imperiului.

E știut că Romanii au acceptat în Pantheonul lor pe toți zeii popoarelor supuse. Monumentele religioase și funerare prezintă figuri și scene, care sunt mărturie că coloniștii proveniți din toate părțile imperiului roman au adus cu sine nenumărate culte, iar câteva dintre ele au pătruns în Dacia cu alte elemente spirituale.

Dintre divinitățile adorate în această provincie 43% sunt italo-romane, iar 50% de proveniență orientală. Preponderența acestor din urmă se explică prin faptul că religiunile mistico-răscumpărătoare, din vremea aceea, ale Răsăritului, erau foarte la modă, printre Romani, iar *Mithras* și *Iuppiter Dolichenus*, al căror cult îl vedem atât de răspândit în Dacia, mai aveau și caracterul de zeități militare.

Cât privește numărul zeilor dacici, identificați, acela încontestabil, e neînsemnat ¹⁾.

Mulți învățați și-au pus întrebarea: Există-au creștini între locuitorii Daciei, în timpul stăpânirii romane. Regretatul V. Pârvan credea că poate răspunde afirmativ, în temeiul unor date epigrafice și arheologice. D-l C. Daicovici însă susține că până în prezent, nu s'a descoperit nici o urmă de creștinism, înainte de evacuarea Daciei Traiane.

1) Vezi *bibliografia* la C. Daicovici, o. c., p. 61 și urm.

2) Există monumente creștine în Dacia Traiană din v. II și III? (Anuarul Inst. de studii clasice, II, p. 192 și urm.)

LIMBA VORBITĂ DE LOCUITORII DACIEI ÎN VREMEA STĂPÂNIRII ROMANE

Suportul strălucitei civilizații, care a fost împământenită în Dacia Traiană, a fost graiul vorbit de poporul roman, stăpânitor al lumii, adică limba latină, căci după un secol și jumătate de intensă viață culturală, populația din Dacia era complet romanizată.

Coloniștii aduși în Dacia, fiind latini, ori latinizați comunicau între sine în graiul comun, adică în limba latină, cum dovedesc și inscripțiile. În urma contactului zilnic cu administrația și armata, populația colonizată a devenit un conglomerat omogen: poporul daco-roman.

Dar și locuitorii băștinași au fost asimilați.

Clasa nobililor și-a însușit repede limba stăpânitorilor. Sub întreita influență a traiului comun, a administrației și armatei și poporul autohton de rând, alcătuit din agricultori și păstori, a fost complet desnaționalizat, iar limba dacă n'a lăsat aproape nici o urmă în limba daco-romană. Cercetările de până acum n'au izbutit să arate vre-un răsunset sigur al elementului autohton în limba română. De altfel, nici nu cunoaștem aproape nimic din graiul strămoșilor noștri, Traco-Geto-Dacii¹⁾,

Astfel ajungem la rezultatul neîndoelnic că locuitorii Daciei, către sfârșitul dominațiunii romane vorbeau *limba latină*, fără deosebire.

Și în aceea epocă însă, exista latina clasică a scriitorilor și graiul uzual pe care-l întrebunțau locuitorii imperiului roman, ca mijloc de înțelegere între sine.

Se naște întrebarea: ce fel de idiom latin vorbeau provincialii din Dacia Traiană.

Chestiunea aceasta are, pentru noi, o importanță covârșitoare, căci din graiul Daco-Romanilor s'a născut limba noastră românească.

Noi cunoaștem azi numai limba în care sunt scrise operele scriitorilor latini, dar în afară de aceasta a mai existat *limba latină* vorbită, așa numita *latina communis*. Era graiul vorbit de locuitorii capitalei și de cei din provincie, al cărturarilor, funcționarilor, al negustorilor și al țăranilor, cu anumite particularități,

1) Sextil Pușcariu, *Limba română*, I, p. 175 și urm.

după straturile sociale și după provincii. Filologii, însă au constatat că cu cât e mai cult un popor. cu atât mai puțin se pot valida și perpetua, în limba lui, particularitățile sociale și locale. Având în vedere înalta civilizație a imperiului roman din v. II și III, se poate afirma cu certitudine că limba latină comună a acelei epoci era cât se poate de unitară. Numai în urma desagregării politice, care începe odată cu migrațiunea popoarelor barbare, graiul comun îngrijit și-a pierdut prestigiul și în locul lui s'a impus tot mai mult limba straturilor de jos, plină de provincialisme și expresii familiare. E ceea ce numim rusticizarea limbii.

A fost greșit să se afirme că a existat limba intelectualilor cu o *vulgară* (a țăranilor), din care ar deriva limbile neoromane.

Adevărul e că limbile neolatine s'au născut din *limba latină comună*, în care au pătruns tot mai multe vulgarisme, care diferau, după provincii și au constituit primele elemente de diferențiere între limbile romanice surori.

După retragerea legiunilor, Daco-romanii s'au barbarizat, și ca urmare, graiul lor a suferit o rusticizare mai intensă, decât limbile surori din Apus.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

ISTORIA POLITICĂ A DACIEI TRAIANE PÂNĂ LA RETRAGEREA LEGIUNILOR (117-275),

După moartea lui Traian (117 d. Chr.), tronul de împărat fu ocupat de *Hadrianus* (117-188). Acesta, încă în primul an al domniei, trebui să alerge la Dunăre, căci provincia Dacia era amenințată de o parte de Iazyg, iar de alta de Roxolani, pe care izbuti să-i împace, plătindu-le o sumă importantă de bani. Eutropius scrie că urmașul lui Traian s'a ocupat cu gândul să lase provincia din nordul Dunării în voia soartei, dar a renunțat la această intenție a sa.

În timpul domniei lui *Antoninus Pius* (138-161) au fost lupte, la granițele Daciei, cu Dacii liberi, după unele știri vagi, păstrate în inscripții și la vechii scriitori.

Marcus Aurelius (161-180) a fost acela care a mutat leg. V Macedonica dela Troesmis la Potaișa (Turda) în 166-167.

În timpul stăpânirii acestui împărat, izbucniră războaiele cu

Marcomanii precedate de o mare frământare a semițiilor germanice, pe care au provocat-o după cât se pare, migrațiunea spre Sud a Goților.

Lumea barbară din Nordul Daciei fu răscolită din vechile sale așezări și împinsă spre miază-zi. Costobocii, Iazygii și Lacringii s'au năpustit asupra Daciei.

Inscripțiile în mare număr, vorbesc despre groaznica primejdie, care a amenințat atunci chiar și Metropola Sarmisegetuza. Cu acest prilej fură ascunse la Roșia (Alburnus Maior) tablele cerate dintre care unele au ajuns până la noi, Dacia fu greu incercată de pustiirile năvălitorilor, dar, după aceasta, au urmat timpuri de înflorire, când *Ampelum* fu ridicat la rangul de *colonia*.

Cetele barbare, alungate din Dacia și de aiurea, având în frunte pe Quazi și pe Marcomani, trecură Alpii în Italia, unde luară sub asediu cetatea Aquileia.

Pustiirile năvălitorilor au desorganizat provinciile pe unde au trecut, iar hoții sporindu-se enorm, primejduiau viața cetățenilor pașnici. Finanțele imperiului au ajuns într'o stare precară. Pe deasupra tuturor a mai venit, din Orient, și ciuma înfiorătoare.

După ce a murit Verus, în 169, Marcus Aurelius, rămânând singur împărat, a curățit provinciile de barbari, alungând pe unii și primind în solda romană pe alții. Cu acest prilej, Lacringii care se așezaseră în Nordul Daciei, au intrat în clientela poporului roman. Provincia *Dacia* și *Moesia inferioară* au fost unite sub comandamentul unic al lui M. Claudius Fronto, care, nu peste mult, a căzut în câmpia Tisei, luptând eroic contra Iazygilor. Locul lui de guvernator al Daciei Traiane l-a ocupat Sextus Cornelius Clemens (170-175).

În acest timp, Asdingii conduși de regii lor Raus și Raptus apărură la granița de Nord, cerând loc de așezare între hotarele Daciei, dar fură respinși de guvernatorul Clemens. Când își lăsară femeile și copii în mâinile acestuia, primiră dela el încuviințarea de a ataca țara Costobocilor, pe care o și cuprinseră în creme ce aceștia din urmă erau ocupați într'o expediție în Sudul Dunării. Asdingii continuară să amenințe, și de aici, Dacia, Atunci Lacringii se văzură nevoiți să atace pe frații lor din țara

Costobocilor, învingându-i cu desăvârșire. Asdingii înfrânți cerură pacea, pe care o primiră cu condiția să dea în armata romană un contingent de luptători și să-și mute așezările lângă cursul superior al Tisei, în vecinătatea Quazilor. Ei își împliniră, după aceasta, cu credință îndatoririle clientelare față de Roma.

Marcus Aurelius și-a câștigat marele merit de a fi asigurat liniștea Daciei, biruind pe Quazi, Marcomani și Iazygi. Acestora din urmă le-a îngăduit să poarte comerț, prin Dacia, cu frații lor de neam sarmatic, Roxolanii din Sudul Moldovei de azi.

În 177 izbucni un nou războiu quado-marcomanic. Marcus Aurelius, după ce numi guvernator al Daciei pe Pertinax, viitorul împărat, plecă însoțit de fiul său Commodus, spre câmpul de luptă unde generalul roman Tarutinus Paternus câștigase o strălucită biruință.

Împăratul tocmai când se pregătea să prefacă țara supusă în provincie romană, muri pe neașteptate în lagărul de lângă Vindobona (180).

Împăratul *Commodus* (180-193) încheie pace cu Quazii, Marcomanii și Burii, care locuiau pe teritoriul Ungariei de azi.

Se pare că și Asdingii au aderat la acest acord. Barbarii au fost obligați să libereze provinciile romane și să rămână cu locuințele și pășiunile lor, la 40 sladii departe de granițele romane. În timpul lui Commodus, guvernatorul Daciei, Vettius Sabinianus, a colonizat între hotarele imperiului 12,000 Daci liberi.

După moartea violentă a lui Commodus, când se urcă pe tron Septimius Severus, începe în Dacia o nouă eră de înflorire economică și culturală.

Viața orașenească se bucură de o mare dezvoltare: Drobeta și Potaissa devin *colonii*, iar Apulum *municipiu*.

Romanizarea a fost favorizată de măsurile pe care acest împărat le-a luat ca să îmbunătățească traiul soldaților romani. Aceștia primiră dreptul de a locui împreună cu familiile, când nu erau de serviciu, în afară de castru. Copiii militarilor aveau puținta să exercite meseria de arme a părinților, fiind considerați cetățeni romani.

Septimius Severus a dispus să se restaureze multe castre dărăpănate. El a purtat o deosebită grijă veteranilor.

Lui Septimius Severus i-a urmat fiul său, Marcus Aurelius

Antoninus, mai bine cunoscut sub numele de Caracalla, care prin celebrul său edict din 212 acordă dreptul de cetățean roman tuturor locuitorilor imperiului, prin urmare și celor din Dacia, unde romanizarea era atunci deplină.

Solicitudinea acestui împărat față de Dacia e atestată prin 2 inscripții. Întâia (213) vorbește despre ridicarea unei mari construcții în Porolissum, iar a doua, aflată la Cășeu, e închinată mamei Împăratului, Iulia Domna, care e numită acolo „*mater castrorum*”, pentru grija purtată prosperării taberelor. Sub Caracalla, Romanii au avut lupte biruitoare contra Carpilor, care locuiau în Bucovina și Moldova de azi.

Mai amintim că în timpul lui s'a refăcut șoseaua principală ce ducea dela Napoca la Porolissum.

Dacia și-a atins culmea înfloririi sale în domnia lui *Alexander Severus* (222-235), realizatorul unei importante reforme agrare, prin care a împroprietărit cu ogoarele luate dela inamic pe soldații apărători ai frontierelor („*limitanei*”). Fiii acestora, dacă îmbrățișau cariera de arme a părinților, păstrau aceste proprietăți neputând fi cedate particularilor.

A fost o măsură înțeleaptă, care a întărit mult romanitatea în provinciile mărginașe, astfel și în Dacia, dar, de sigur, a avut și urmări rele, prin cultivarea spiritului regionalist, care, în urma proclamării simultane a mai multor împărați, a dus, cu vremea, la desregarea imperiului¹⁾.

După uciderea lui *Alexander Severus*, armata ridică la tronul de împărat pe Maximu, originar din o familie tracă de rând. Inscripțiile îi dau numele triumfal de *Dacicus Maximus*, ca dovadă a biruințelor asupra Dacilor liberi, care au atacat din nou provincia Dacia. Din porunca lui s'a refăcut o porțiune din șoseaua ce ducea spre Almașul Mare.

Maximimus a fost ucis de proprii lui soldați. În aceste vremi tulburi, soarta stăpânirii romane la Dunărea de Jos se afla în mâinile energicului general *Tullius Menophilus*. Acesta mântui, cu bani și cu armele sale biruitoare liniștea provinciilor din Peninsula Balcanică de pustiirile Carpilor, aliați cu Goții, care începură a pătrunde în Sudul Dunării, prin șesul muntean, Cetatea de munți a Transilvaniei a fost ferită, în acest timp, de valurile

1) Vezi bibliografia la V. Christescu, *Viața militară a Daciei Traiane*.

năvălirilor barbare. Inscripția dela Cășeu, datată din 239, pe care am amintit-o mai sus, în legătură cu numirea „*Samus*”, arată stări consolidate în aceste părți.

Și *Gordianus III*, a fost un bun ocrotitor al Daciei, după mărturia unei inscripții din Apulum. În locul acestui împărat, răpus de o revoltă militară, fu proclamat de Domn, prefectul gărzii imperiale, *Philippus Arabus*. Acesta era ocupat cu un război, împotriva Arabilor, când inima Daciei a fost lovită de groaznicile pustiiri ale Carpilor. Anume, plecarea în Orient a unui număr însemnat de trupe dela Dunăre și turburările iscate după uciderea lui *Gordianus III* au dat prilej bine venit Carpilor să năvălească în Dacia și să o devasteze, în mod cumplit. Mulți locuitori ai provinciei — între care și mama viitorului împărat *Galerius* — s'au refugiat în Sudul Dunării, iar alții au fost târați în robie. Un prizonier scăpat din mâinile Carpilor ridică un altar cu inscripția de mulțumire dedicată lui *Iuppiter Optimus Maximus*, iar o altă inscripție dela *Micia* vorbește despre credința unor trupe auxiliare față de împăratul.

Philippus, întorcându-se din Orient, în 246, grăbi în Dacia pe care o scăpă de primejdie, zdrobind cu desăvârșire pe Carpi. Încă în acel an, el conferi provinciilor noastre dreptul de a bate moneda proprie.

Apoi, luând titlul de *Carpicus Maximus* se întoarse cu triumf la Roma (247).

Acum fură ridicați împărați rivali: *Istapianus* în Siria și *Marinus Pacatianus* în provinciile dela Dunăre.

Intreg imperiul era amenințat de anarhie.

La auzul acestor evenimente se înjgheabă o uriașe alianță de barbari (auterii vechi spun: 300.000) — între cari: Goți, Carpi, Taifali, Asdingi, Peucini — sub conducerea lui *Argaith* și *Guntherich*.

Hoardele lor trecură Dunărea în *Moësia Inferioară*, unde luă ră sub asediu cetatea *Marcianopolis*, care însă rezistă cu succes, îndărătul puternicelor sale ziduri. *C. Messius Quintus Traianus Decius*, comandantul armatelor dela Dunăre, a căror disciplină o restabili, sili pe Goți și pe Carpi să se retragă. Drept recunoștință trupele îl proclamară împărat, împotriva voinții lui. *Philippus*

plecă contra lui Decius, dar întâlnirea dela Verona (249) fu fatală împăratului legitim, căci acolo odată cu lupta își pierdu și viața.

Decius, singur împărat, plecă să pacifice Gallia.

Atunci, Goții sub conducerea lui Kniwa invadară din nou Moesia, în vreme ce Carpii jefuiau Dacia. Împăratul, întorcându-se în Peninsula Balcanică, luă energice măsuri de apărare, iar trupele trimise în Nordul Dunării alungară cetele prădătoare ale Carpilei. Inscricțiile și monedele numesc pe Decius: *Dacicus Maximus* și *resilitulor Daciarum*, iar numele provinciei e împodobit cu atributul de „*felix*”.

Dar în Sudul Dunării, pe împăratul roman îl aștepta o soartă tragică: după o biruință strălucită, câștigată la Nicopolis, avu o nouă ciocnire cu barbarii, în bălțile dela *Abrittus*, unde el își pierdu viața, iar armata romană suferi o catastrofală înfrângere (251).

Urmașul lui Decius a fost *Trebonianus Gallus*, care a încheiat pace cu Goții, lăsându-i să-și ducă prăzile și obligându-se la plata unui tribut anual. Numai cu acest preț rușinos a putut fi asigurată pacea la Dunărea de Jos, timp de 2 ani. În timpul acestui împărat s'a refăcut drumul între Apulum și Micia.

După domnia de scurtă durată a lui Aemilianus, au fost proclamați împărați doi frați: *Valerianus* și *Gallienus* (253-268).

Incepând din 254, invaziunile Goților din Sudul Dunării se repetară tot mai des. Cu puțin înainte de 257, Goții ajutați de Carpi și de alți barbari cuceriră Dacia, dar titlul de *Dacicus Maximus*, pe care Gallienus l-a luat în acest an, dovedește că provincia noastră dunăreană a fost reocupată din mâna năvălitorilor.

Totuși, Eutropius scrie că imperiul a pierdut provincia Dacia, în timpul domniei lui Gallienus.

Istoricul maghiar Andrei Alföldi, consideră greșită această aserțiune, pe care Eutropius a împrumutat-o dela autorul biografiilor împăraților, iar acesta a falsificat evenimentele, fiind exponentul partidei adverse lui Gallienus, fiindcă suprimase funcțiunile militare ale senatorilor.

Savantul ungar afirmă — firește, fără temei, — că stăpânirea romană a fost zdruncinată încă în vremea lui Phippus Arabus.

Descoperiri arheologice ulterioare au adeverit că și după Galienus, stăpânirea romană a fost efectivă în Dacia superioară.

D--l C. Daicovici amintește, în lucrarea citată, o inscripție din 255-258, în legătură cu ridicarea unui templu în cinstea zeului Azizus la Potaissa. Domnia sa a aflat pietre cu inscripții din timpul lui Decius, pe care apărătorii cetății le-au întrebuințat la refacerea zidurilor, în cursul unor lupte de mai târziu, ceea ce dovedește limpede că Romanii și-au menținut pozițiile, în aceste părți, până în preajma evacuării Daciei.

De altfel, prezența legiunii V Macedonica la Potaissa e atestată epigrafic între 253-260, iar a legiunii XIII Gemina, în Dacia între 260-268 ¹⁾. Iar la Alba Iulia s'au aflat monede datate din primul an de domnie a lui Aurelianus (270).

BCU Cluj / Central University Library Cluj

¹⁾ și ²⁾ Daicovici, o. c., p. 76.

III.

ABANDONAREA DACIEI TRAIANE

În anii 267-269, mari cete de barbari pustiiră provinciile romane din Peninsula Balcanică. Gallienus zdrobi o armată a năvălitorilor în 267 la Nessus. Și mai strălucită fu biruința pe care a câștigat-o asupra Goților Claudius II, la Naissus.

Acest viteaz muri, nu peste mult de ciună. După scurta domnie a lui Quintilianus, legiunile din Sirmium proclamară de împărat pe Aurelianus. Chiar în acest timp, Iuthungii au rupt tratatul de prăda Italia Nordică. dar când au înțeles că Aurelianus vine împotriva lor, barbarii s'au retras peste munți în Reția, ca să-și pună prăzile în siguranță. Împăratul le eși în cale și-i bătu strașaliantă încheiat cu Romanii și, trecând peste Alpi, au început a nic, pricinuindu-le pierderi mari; numai după aceasta plecă la Roma, ca să fie investit, și formal, cu insigniile domniei.

Dela noul stăpânitor al Romei așteptau soluționare importante probleme de ordin intern și extern.

Înlăuntru izbuti să înlătore, repede, abuzurile descoperite la monetăriile statului.

În politica externă și-a propus să restabilească unitatea imperiului, înlăturând stăpânirile rivale din Gallia și din Palmyra.

Mai întâiu însă reorganiză armatele dela Duăre, greu încercate prin războaiele cu barbarii.

În mijlocul acestor preocupări îi sosi vestea despre o nouă invazie: Vandalii trecuseră Dunărea în Pannonia.

Impăratul, alergând în calea lor, îi birui și-i alungă îndărăt, peste graniță. Trebuie să se întoarcă în Italia, unde Iuthungii au pătruns pentru a doua oară. De astă dată îl părăsi norocul, căci suferi o rușinoasă înfrângere la Placenția. Roma scăpă grație lăcomiei barbarilor, căci cetele lor, împrăștiindu-se după pradă, fură atacate și risipite de armata romană ¹⁾).

După restabilirea liniștii în Europa, Aurelianus plecă contra Zenobiei, doamna Palmyeri, în ultimele zile ale anului 271. Trecu pe la A.uileia și ajunse peste Viminacium, în Illyricum, luând cu sine legiunile dela Dunărea de Sus și de Mijloc. De aici se îndreptă spre Moesia, care era invadată de barbari. Mai multe triburi germanice, între care și *Vizigoții*, trecuseră în dreapta Dunării, sub conducerea lui Caunabe, (Canabaude).

Impăratul merse asupra lor și, biruindu-i cu ușurință, îi urmări și în Nordul Dunării. Aici pe teritoriul Daciei îi învinse a doua oară.

După aceste evenimente, avu loc abandonarea Daciei, la o dată nesigură. Unii învățați o pun la 271, iar alții: la 275. Suntem înclinați să o admitem pe aceasta din urmă din următorul motiv. După biruințele amintite, Aurelianus a luat titlul de *Dacicus Maximus*, iar la marele triumf cu care a intrat în Roma, la 274, au fost purtate și trofee gotice. După evacuarea Daciei, o manifestație cu aluzii la înfrângerea Goților federați, n'ar fi fost oportună.

Romanii au abandonat Dacia în mâinile Goților, retrăgând legiunile și funcționarii, urmași de bogații care n'au voit să rămână sub dominațiunea barbarilor și așezându-i în *Dacia Aureliană* din dreapta Dunării.

„Cei mulți și sărăcimea au rămas de sigur în țară și după evacuarea oficială ²⁾”.

1) Cfr. L., Homo.

2) Sextil Pușcariu, o. c., p. 330.

IV.

CHESTIUNEA CONTINUITĂȚII

După evacuarea Daciei (275), în istoria noastră se produce un gol fără exemplu la alte popoare din Europa. De la 275 până la 1222 nici o știre contemporană neîndelnică, nici o inscripție ori altfel de mărturie sigură nu vorbește despre existența elementului romanic în Nordul Dunării.

Când apar în lumina documentelor istorice, Românii sunt adeveriți ca un popor numeros, locuind în stânga Dunării nu numai pe unde colonizarea romană a fost intensă, ci revărsați peste limitele acestui teritoriu departe spre Nord și Răsărit.

Astfel începuturile neamului românesc au rămas acoperite de un întineric nepătruns, nepunându-se stabili cu ajutorul izvoarelor istorice, locul unde s'a format poporul și limba românească și unde a locuit el de la 275 până la începutul veacului al XIII-lea.

Aceasta este mult discutata chestiune a continuității poporului român în Dacia Traiană.

Cei mai mulți învățați români și o bună parte dintre străini susțin că elementul romanic n'a încetat să existe în Nordul Dunării.

Alți istorici, având în vedere tăcerea completă a izvoarelor și unele argumente filologice admit teoria că, Aurelianus a evacuat complet Dacia și că, prin urmare, poporul românesc s'a format în Sudul Dunării, de unde a venit în patria lui de azi cândva înainte de veacul al XIII-lea.

În jurul acestei probleme s'a încins o mare discuție, care nu s'a încheiat încă, producând o întreagă literatură istorică.

În stadiul actual al chestiunii, e inutil să trecem în revistă toate argumentele, *pro* și *contra*, pe care învățații le-au invocat în sprijinul tezei lor, în curs de aproape două veacuri. Va fi de ajuns să luăm, dintre adversarii continuității pe unul socotit cu mare prestigiu, care a formulat dovezile științifice aduse de înaintași, sporindu-le cu altele nouă.

Le vom analiza pe acestea și vom căuta să arătăm de care parte este adevărul.

Ne referim la istoricul maghiar Andrei Alföldi ¹⁾, care ridică împotriva continuității, următoarele patru argumente:

1. Dacia a fost despoiată complet de populația ei autohtonă și, din această pricină a lipsit substratul pe care să se poartă planta romanitatea.

N'a fost timpul necesar, nici n'au existat condițiile prielnice, ca elementele heterogene colonizate în Dacia să se poată contopi într'un popor romanic.

3. Puțina romanitate, câtă a luat ființă, a fost evacuată de Aurelianus.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

4. Resturile neînsemnate, rămase după retragerea legiunilor, au fost distruse de vijelia năvălirilor barbare.

În expunerea noastră am arătat, la locul său, că despre o exterminare completă a Dacilor nu poate fi vorba. O numeroasă populație autohtonă a rămas în Dacia sub stăpânirea Romanilor, după mărturia neîndoelnică a inscripțiilor.

Alföldi a înțeles că timpul de 150 ani, cât a dăinuit dominațiunea Romei în Nordul Dunării a fost îndestulător pentru desăvârșirea romanizării, deaceia încearcă să dovedească că puterea romană și-a pierdut influența în cea mai mare parte a Daciei cu 30 ani mai de vreme, în timpul lui Philippus Arabus. Am dovedit aiurea ²⁾ argumentele invocate de autor nu sunt convingătoare. Și alți istorici au afirmat că grosul trupelor romane a fost retras din Dacia în preajma anului 260, dar specialiștii de frunte, ca Ritterling, Patsch și Daicovici au dovedit netemeinicia acestei păreri.

1) *A gót mozgalom es Dacia fel adásu.*

2) *V. Motognas, Năvălirea Goților.*

Azi orice minte nepreocupată trebuie să recunoască adevărul istoric că, cu toată situația precară, în care imperiul fu adus de năvălirile barbare, Dacia a fost păstrată, în stăpânirea Romanilor, până la Aurelianus.

Mărturisim că situația noastră e mult mai grea, când e vorba să interpretăm evacuarea Daciei, săvârșită din ordinul împăratului Aurelianus.

Adversarii continuității pot invoaca în sprijinul teoriei lor mărturia unor autori vechi ca Vopiscus și Eutropius, care lasă să se înțeleagă că, odată cu armata și funcționăria, și populația Daciei s'a retras în stânga Dunării.

Dar, veracitatea acestor scriitori este mult infirmată de faptul istoric: că nu s'a văzut nici odată o populație, mai ales, rurală, să-și fi părăsit, de bună voie așezările. În cursul războiului mondial încă s'au dat ordine de evacuare pentru teritoriile amenințate de invazia inamică; cu toate acestea poporul de rând, legat de pământul ce-l nutrește, a rămas pe loc.

În sprijinul punctului de vedere, susținut de noi, vine și un caz de perfectă analogie.

În 488, asemenea s'a dat poruncă de evacuarea provinciilor Vindelicia și Noricum, iar știrile ulterioare relatează că toți (*universi*), locuitorii au dat ascultare acestui ordin. Și cu toate acestea ce vedem? Chiar și în veacul al IX-lea aflăm în aceste regiuni o populație cu graiul romanic.

În 275 (și 271), evacuarea populației dacoromane, chiar dacă ar fi fost gata să o facă, era cu neputință între împrejurările elucidate mai sus.

Am văzut că Aurelianus, după ce a câștigat o biruință, undeva în șesul muntean, a încheiat o convenție cu Goții, cedându-le ținuturile din Nordul Dunării, ca să mântuiască provinciile sudice. Cum ar fi admis Goții de bunăvoie scoaterea populației muncitoare, fără de care provincia cedată nu le-ar fi adus nici un folos, fiind bine știut că ei nu se pricepeau, în acel moment, la lucrarea pământului și la exploatarea altor bogății din Dacia?

Al patrulea argument formulat de Alföldi valorează mai puțin. Barbarii, care au stăpânit Dacia, în cursul veacurilor, nu numai că n'au distrus populația băștinașe, ci au sporit-o prin aducerea de prizonieri și au ocrotit-o, căci ei din munca localnicilor au trăit.

În scurt timp, atât Goții, cât și Hunii s'au desbrăcat de firea lor sălbatică, îndulcindu-și moravurile sub razele calde ale culturii romane, cum vom arăta la istoria acestor popoare. Această minunată prefacere nu s'a putut săvârși, decât sub influența conviețuirii barbarilor, pomeniți mai sus, cu populația daco-romană, rămasă în Nordul Dunării.

Trebuie însă să admitem că adversarii continuității dispun împotriva noastră de un alt argument, în adevăr impresionant, care prin puterea lui convingătoare a atras chiar și pe unii învățați români de mare renume, ca Al. Philippide. Acesta e argumentul de ordin filologic.

În limba românească din Nordul Dunării avem cuvinte de origine albaneză, iar aceste împrumuturi, din epoca conviețuirii sau cel puțin vecinătății Românilor cu Albanezii, care locuiesc dela origini în actuala lor patrie, nu pot fi explicate decât admitând că poporul român cu limba lui s'a format în Sudul Dunării.

La aceasta se mai adaugă constatarea linguistilor că la Dacoromani nu există nici o numire topică, care să se fi păstrat direct dela Romani, în consonanță cu fonetismul limbii românești.

Aceste considerații au dus chestiunea continuității la etapa, pe care marele nostru filolog, Sextil Pușcariu, o caracterizează astfel:

„Majoritatea învățaților — istorici și linguiști — sunt de acord în; a admite că o parte a populației autohtone a continuat să rămână în Dacia Traiană și după evacuarea provinciei de Aurelian, pe la 270 d. Chr. Mai puțin sunt cei ce cred că această populație s'a putut păstra cu limba ei romanică în lunga epocă de năvăliri și că din ea ne-am trage noi, Dacoromanii, că între noi și coloniștii lui Traian ar exista o continuitate”.¹⁾

Această rezervă a lumii învățate este impusă de considerațiile filologice, rezumate mai sus.

Dar prezența elementelor albaneze în limba noastră nu poate fi socotită ca dovadă decisivă contra continuității, ceea ce sperăm să devină evident în cursul expunerii noastre despre locul unde s'a format și unde a locuit poporul nostru până în epoca, în care vorbesc despre el documentele istorice.

Rămâne deci în picioare numai argumentul toponimic.

1) O. c., p. 32.

Că nu s'au păstrat nume de orașe, atestate în epoca romană, lucrul e explicabil, fiindcă n'au rămas nici modificate după fonetismul limbii slavonă, în Nordul Dunării. Aici furtuna năvălirilor barbare a măturat viața oreșenească, cu a cărei distrugere au dispărut fără urmă, toate numirile vechi.

Se știe însă că nomenclatura râurilor, este cea mai trainică dealungul veacurilor la toate popoarele.

Adevărul e că nici un nume de râu în limba română nu derivă după fonetismul românesc, din numirile atestate în limba latină, ci, pentru toate s'ar putea să admitem o filiațiune intermediară slavonă. D-l Sextil Pușcariu spune că „Crișul s'a dezvoltat de-a dreptul din numirea veche *Crisius*.

Dar nu e mai puțin adevărat că al nostru *Criș* s'a putut naște și prin mijlocirea slavonă.

Atunci se ridică întrebarea: e cu putință ca numele râurilor principale din Dacia să nu se fi păstrat, după fonetismul limbii noastre, dacă admitem continuitatea celor care o vorbiau?

Să luăm numirea românească *Olt*, ca să o putem deriva, în consonanță cu legile fonetice ale limbii române, din limba latină, în aceasta din urmă ar fi trebuit să existe rostirea *Olt* cu terminațiunea latinizantă *-us*, sau *-a* (+*Oltus*, + *Olta*)

Ipoieza că o formă de felul acesta a circulat în graiul dacoroman, găsește razim în faptul că în vechea Galie actualul râu Lot purta numele de *Olt-is* (*Ioltis* = *Lot*).

Olt(is) putea să fie forma autohtonă sau un efect al influenței celtice, despre care am vorbit mai sus. Tot asemenea putem presupune că a existat la strămoșii noștri Daco-romani un *Som-is* ¹⁾ (+ *Somisius* = *Somes*)? — vezi francezul *Somme*!

După analogia acestor două și *Maris* îngăduie admiterea unui *Mor-is* dacoroman. (+ *Moribus* = *Marăș* = *Mureș*.)

Spre a înlătura întâia și, poate cea mai mare dificultate, va trebui să răspundem la altă întrebare importantă: Dece epigrafiile romani și vechii scriitori au transcris, nu cu *o*, ci cu *a*, toate cele 3 numiri de ape: *Altus*, *Samus*, *Maris*?

Ne permitem a face aici o simplă sugestie.

Noi credem că autorii vechi au căutat, după obiceiul din toate locurile și timpurile, să apropie numirile auzite dela localnici de cuvinte latine cu înțeles pentru ei. Astfel din *Olt-us* au făcut *Altus*

(altus = adânc); din *Som-is*, *Samus*, care le aducea aminte de celebra insulă grecească; din *Mor-is*, *Maris*, înrudit cu latinescul *mare*, cu sensul de apă mare.

În limba românească însă s'au perpetuat numirile autohtone, cu terminațiunea latinizătoare-*us* și *-ius*, aceasta din urmă explicând foneticeste pe *-ș* din *Someș* și *Mureș*¹⁾.

Numele antic al *Dunării* a fost *Ister* și *Danubius*.

Danuvius din care a rezultat germanul *Donau*, slavonul *Dunav*, maghiarul *Duna*.

Se crede că Dacii au numit fluviul nostru principal + *Donaris*, din care derivă românescul *Dunăre*. Savantul german Gamillscherg vede în numele românesc o dovadă a continuității elementului romanic în Nordul *Dunării*.

Numele de munte *Parâng* a fost derivat, după legile fonetice ale limbii românești din *Phalanges*.

În actualul stadiu al discuțiilor, deci, nici argumentul toponimic nu poate fi socotit ca decisiv în chestia continuității.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

1) Întrebăm pe filologi: De ce în *Drava* și *Sava* s'a păstrat *a* latin, iar în *Samus* a trebuit să treacă în *o*?

V.

EPOCA NĂVĂLIRILOR BARBARE

(275—800)

DACIA SUB STĂPÂNIREA GOŢILOR

(275—375).

Istoria noastră, în cursul unei mii de ani, dela evacuarea Daciei până la începutul veacului al XIII-lea, în lipsa totală de izvoare, a rămas o enigmă, pentru deslegarea căreia suntem nevoiți a recurge la ipoteze, privitoare la locul unde s'a format poporul român și la teritoriul unde și-a dus traiul până apare în lumina izvoarelor contemporane, precum și la origina și dezvoltarea vechilor sale instituții.

La elucidarea acestor probleme capitale, istoriografia noastră dispune numai de puține și modeste mijloace de investigație. Cuvântul hotărâtor îl au filologii, care ne pun la îndemână materialul documentar oferit de limba română în măsura în care ea reoglindește trecutul.

Nu putem neglija nici istoria popoarelor năvălitoare, în vremea când acelea au stăpânit asupra Daciei, căci numai așa putem obține cadrul în care s'a desfășurat viața strămoșilor noștri. Tot cu ajutorul limbii vom stabili influențele pe care barbarii stăpânitori le-au exercitat asupra poporului român. Acesta e punctul de vedere al nostru în expunerea pe care o continuăm.

După retragerea legiunilor, în Dacia se constată prezența următoarelor seminții germanice ¹⁾:

1) Acest capitol e scris după broșura noastră. Un secol din Istoria Daciei

Oltenia cu partea învecinată a Munteniei a fost ocupată de *Taifali*, iar în restul șesului muntean, în Moldova și în regiunea Transilvaniei s'au așezat triburile Vizigoților. În Banat locuiau Sarmatații, iar în Nordul Daciei apăruseră, de curând: Gepizii. În Estul acestei provincii străluceau Carpii, un popor destul de numeros. Neimul gotic, când nu și-a putut continua incursiunile spre Răsărit, s'au îndreptat către Apus, în căutarea unor ținuturi mai bogate în hrană. Vizigoții din apropiere atacară pe Sarmatații, care stăpâneau pământul fertil al Banatului.

În preajma anului 290 avem o știre despre lupte sângeroase ce s'au dat între triburile germanice pentru regiunile bogate în provizii. E războiul iscat între Goți și Gepizi, a cărui amintire ni s'a păstrat la Iordanes ¹⁾, care scrie următoarele:

„Așadară, cum am spus — scrie acest. popor — Fastida, regele Gepizilor, ațâțând poporul său pașnic, și-a întins hotărele țării sale, cu ajutorul armelor. Pe Eurgunzi i-a nimicit aproape cu desăvârșire, învingând și alte popoare. Și pe Goți i-a jicnit fără socoteală cu îngânfarea lui. A călcat în picioare legăturile de sânge, fiind mânat de mândria lui nestăpănită. Vrând însă să câștige pământ pentru poporul ce sporia, și-a rărit locuitorii propriei sale țări. Trimise deci soli la Ostrogoți, sub a cărui oblăduire se aflau atunci ambele seminții, a Ostrogoților și a Vizigoților, fiind acelaș popor, și i se plânse că e închis de munți stâncoși și de păduri dese, cerându-i să aleagă: ori războiul, ori să-i cedeze pământ. Ostrogota, regele Goților om cu suflet hotărât, răspunse solilor că, deși se îngrozește de un războiu crud, fiind, în orice caz, păcat să stea în față înarmate două popoare înrudite totuși el nu-și va abandona țara. Dar la ce să lungim vorba?

Gepizii încep atacul și Ostrogota, ca să nu apară mai slab își conduse oastea împotriva lor, lovindu-i aproape de orașul *Galtis*, pe lângă care curge râul Auha (Aluța). Acolo se dete lupta din ambele părți cu vitejie, cu atât mai vârtos că aveau acelaș fel de a se lupta și arme asemănătoare. Dar cauza lor mai dreaptă și firea-le ageră aduse Goților biruința. Când o parte a Gepizilor se retrase, noaptea puse capăt bătăliei. Atunci Fastida, lăsându-și morții pe câmpul de luptă, se depărtă cu grabă în patria sa, umilit și

1) *Getica*, 17, 96.

cu o rușine tot așa de mare, pe cât i-a fost și îngâmfarea. Goții, mulțumiți cu retragerea Gepizilor, s'au întors în țara lor, unde au petrecut în pace, cât a trăit regele Ostrogotha."

Aceste evenimente au avut loc cu puțin înainte de 290.

Se pare că barbarii înțeleseseră până la urmă, primejdia unor războaie fratricide, stârnite pentru stăpânirea pământului care și așa era neîndestulător pentru mulțimea lor, căci îi vedem unindu-se ca să înfrângă limesul dunărean, spre a prăda provinciile romane din Peninsula Balcanică, Dioclețian a împărțit, la 293, imperiul roman în 4 părți și acest moment l-au folosit barbarii, ca să-și pună planul în aplicare.

În 295, Goții, Bastarnii și Carpii invadară ținuturile romane din dreapta Dunării.

Am văzut deci că, în primele două decenii după evacuarea Daciei, această provincie a fost teatrul unor frământări și lupte între triburile germanice. Împărații romani din această epocă, hărțuiți de lupte intestinale nu erau în situația să influențeze evenimentele din Nordul Dunării, ci se mărgineau să dea, barbarilor învinși, adăpost între hotarele imperiului.

Când triburile germane îndușmănite își dară mâna ca să-și întorcă armele contra Romei, energicul Domițian, secondat prin soții săi de domnie, fortificase linia Dunării, în mod inexpugnabil.

Zece ani (303-313), domni deplină liniște la această frontieră a împărăției.

Dar prinzând de veste că la Romani au izbucnit mici turburări interne, barbarii n'au întârziat să-și ridice capul.

Anume, după moartea lui Galerius (311) Roma ajunsese să aibă deodată 4 împărați: Constant, Licinius, Maximinus și Maxentius. Războiul înlătură pe ultimii doi, iar Constantin și Licinius continuă lupta între sine, cu împăcări intermitente (313).

Folosindu-se de prilejul acesta prielnic, Goții încercară să rupă cordonul de apărare, ca să intre în *Moesia Inferioară* și în *Scitia Minor*, în nădejdea unor prăzi bogate, dar atacul lor fu zădărnicit.

Constantin cel Mare, desăvârșind la Dunăre opera lui Dioclețian, ridică aici un sistem de apărare inexpugnabil.

Își îndreaptă apoi privirile spre miază-noapte.

După ce mântui Pannonia de o invazie barbară, Constantin intră în Banat, ca să supună pe Sarmații despre a căror încreștinare vorbește un scriitor vechiu ¹⁾.

În iarna anului 322-323, Licinius, pregătindu-se să atace pe Constantin, retrase trupele dela Dunărea Inferioară, lăsând frontiera fără apărători.

Atunci Goții conduși de Rausimod trecură peste limesul neglijat („neglectos limites eruperunt”) și pătrunseră pe pământ roman. Înaintarea le-a fost ușoară, fiind sprijiniți de către populația de jos, cum arată un edict imperial, care amenință cu arderea de vii pe trădători ¹⁾.

Constantin însuși eși în calea Goților și-i scoase din țară. Apoi trecu Dunărea în șesul muntean. Rausimod își conduse oastea pe o colină cu pădure deasă. Constantin îl atacă, biruindu-l într-o luptă sângeroasă în care au căzut mulți Goți împreună cu Rausimod. Provincialii romani, târâți în prinsoare, fură liberați, iar Goții prinși în cursul expediției fură colonizați în Sudul Dunării.

Astfel vedem desfășurându-se tot mai limpede planul lui Constantin cel Mare de a împinge linia de apărare spre miază-noapte, sus în Carpați. Se cerea, în acest scop o acțiune de mari proporții, pe care marele împărat a întreprins-o după înlăturarea lui Licinius. Acesta fiind înfrânt, detronat și osândit la moarte a încercat să fugă la prietenii săi Goții, în munții Transilvaniei („Montes Serrorum”), dar la ajuns sfârșitul la Thessalonike.

Acum, Constantin cel Mare, singurul stăpân al imperiului, începu uriașe pregătiri în vederea ofensivei, pe care plănuia să o ia contra barbarilor din Dacia.

Spre Nord dela Qescus, înființă un mare lagăr de aprovizionare. Apoi se îngriji să asigure două trecători permanente peste Dunăre. Între Qescus și Sucidava (Celei), clădi un pod de piatră ale cărui urme se văd încă, iar la Transmarisca (Turtucaia) întocmi o trecătoare pentru acărei apărare ridică pe țârmul stâng al Dunării, pe locul unde este azi Oltenița, castelul numit *Daphne Constantiniana* ¹⁾. Înaintea împăratului era pilda marelui său înaintaș, a lui Traian, așteptând prilejul să-și ducă legiunile biruitoare, pe pământul Daciei lui Decebal.

1) Ioscrates.

2) Theod. VII, 1, 1, 2) Victor, *Caesares*, 41. 18.; Proeopius, *De aed.*, IV, 7.

Pretextul l-au imbiat barbarii învinși.

Taifalii și Tervingii din Oltenia și Muntenia, văzându-și închis drumul spre Sud, atacară din nou pe Sarmatii din Banat, a căror țară bogată o râvneau. Aceștia cerură sprijin dela Constantin cel Mare, patronul lor, care a trimis pe fiul său Constantin în ajutorul Sarmatilor strămtorați. Romanii izbutiră să cadă în spatele Goților, tăindu-le legăturile cu cei de acasă și zdrobindu-i cu desăvârșire ¹⁾. Izvoarele vorbesc exagerat de sigur, despre 100.000 morți, între care s'ar fi aflat și Vidigoja, pe care legendele germane îl cântă sub numele de Vitege. Mulți prizonieri fură colonizați în diferite părți ale imperiului. Se încheie un tratat, prin care Goții intrară din nou în clientela romană, obligându-se să dea un contingent armat, iar în schimb, primiau anual subsidii în bani.

Biruința din 30 Aprilie 332 avu urmări foarte importante. Proporțiile acestora sunt remarcate și de contemporani.

În onoarea lui Constantin cel Mare s'a ridicat la Constantinopol o columnă, care purta inscripția: „Fortune reduci ob devictos Gotos” ¹⁾ Poate a spus în viața ceace-l pune să spună în câmpiile elizeice Iulian Apostata, anume că: *el a recucerii Dacia lui Traian.*

Aceste cuvinte ale împăratului înseamnă pentru noi, cel puțin, atâta că Dacia din Nordul Dunării de-acum făcea din nou parte integrantă din imperiul roman, nu numai din punctul de vedere formal al tratatului, ci și în realitate, ca entitate politică și economică.

Vizigoții, închiși spre Vest ca și spre Sud, și-au domolit firea războinică, obișnuindu-se cu viața pașnică. Eusebiu scrie că Împăratul Constantin cel Mare a schimbat felul de trai sălbatic și fără hotare al Goților, cu altul rațional și conform cu legile, iar Libanius ¹⁾, adaogă că războinicii și neastâmpărații Goți au depus armele și au învățat să prețuiască pacea, îndeletnicindu-se cu lucrarea pământului.

Mărturia vechilor autori găsește o prețioasă confirmare în materialul lexic al bibliei lui Vulfila, în care termenii gotici lasă să se întrevadă o cultură patriarhală destul de dezvoltată.

Întoarcerea Vizigoților spre o viață pașnică, împreună cu lucrarea pământului, nu se poate închipui fără a admite existența unei

1) Eusebius, *Vita Cons.*, IV, 5., Eutropius, IX, 7.

2) Eunap. fr. 37, Ammianus, 27, 5, 1. Iordanes, *Getica.*, 112.

3) Fiebigger-Schmidt, No. 164.

4) o. c., IV, 5. 5) Ar. 59, 89, 12, 84.

populații străvechi, familiarizată cu agricultura și creșterea vitelor, iar aceea pătură așezată din moși-strămoși nu putea fi alcătuită, de cât din Daco-romani.

Constantin cel Mare a recucerit Dacia Traiană cu o veche populație romanică, rămasă acolo, după retragerea legiunilor lui Aurelian.

Constatările privitoare la schimbările survenite în felul de trai al Goților arată netemeinicia afirmațiilor D-lui Alföldi despre sălbăticia barbarilor care ar fi distrus resturile de populație romanică din Nordul Dunării. Adevărul e că Goții s'au îmblânzit sub influența binefăcătoare a civilizației romane, pe care au aflat-o în Dacia și că această cultură a fost sporită sub înrăurirea stăpânirii lui Constantin cel Mare în stânga Dunării.

O altă consecință a biruinței dela 332, aceasta de o importanță covârșitoare pentru trecutul nostru e că odată cu întoarcerea Daciei sub influența imperiului roman s'au creiat condițiile necesare pentru creștinarea Daco-romanilor, strămoșii noștri.

Privitor la creștinarea poporului românesc nu avem nici un izvor scris și nici vreun monument arheologic, căci inscripțiile și monumentele funerare care erau socotite ca provenind dela Daco-romanii mărturisitori ai noii evanghelii, după cercetările D-lui Dăicovici s'au adeverit că nu sunt creștine.

Materialul documentar, în această importantă chestie se reduce la vechea nomenclatură românească creștină și la puținele știri care atestază răspândirea creștinismului la barbarii din Dacia.

Termenii fundamentali ai credinței creștine la Români adevăresc în mod neîndoelnic că evanghelia lui Cristos a fost răspândită la poporul românesc în limba latină. Acești termeni sunt: *Dumnezeu, creștin, biserică, bolezare, cuminecare, înger, Sriptură, cruce; lege; Sănnicoară, Sănzienne, și a.*

Filologii au putut preciza că acești termeni datează din veacul al IV-lea.

S'a arătat de istorici că creștinismul n'a putut să prindă rădăcini în Dacia câtă vreme această provincie a stat sub dominațiunea romană. Dar și după retragerea legiunilor, am văzut că barbarii, un timp, au dus o viață războinică și neașezată, în dușmănie cu provinciile romane din vecinătate și astfel granița dunăreană era în-

1) In Anuarul II al institutului de studii clasice.

chisă misionarilor creștini. Numai prizonierii făcuți cu prilejul expedițiilor de jaf mai aduceau cu sine în ascuns cuvântul mântuitorului.

Imprejurările s-au schimbat însă și au devenit prielnice în primăvara anului 332, rămânând așa timp de 35 ani.

Dacia a fost ca și reanexată imperiului roman. Noua stare de lucruri se reoligndește în relațiunile economice dintre Nordul și Sudul Dunării.

Negustorii, și poate, muncitorii de toate categoriile inundară iarăși vechea țară a Dacilor.

Faptul istoric e adevărat prin numeroasele comori de monede și bare de aur descoperite pe pământul țării noastre, provenite din această epocă.

E explicabil deci avântul pe care l-a luat aici propaganda misionarilor creștini, pe care o adevăresc autorii vechi și actele martirilor creștini. În ele e vorba exclusiv de convertirea Goților, ca stăpânitori ai țării, dar, desigur creștinismul s'a răspândit în această vreme și printre locuitorii autohtoni.

Urmele răspândirii legii lui Cristos la Goți le găsim, ce e drept încă din veacul III. dar în acest timp numai la ramul ostic al acestui popor.

La conciliul din Nicea a luat parte și episcopul Teofil din „Goția“.

E verosimil că eparhia acestuia se afla în Crimeea, fiindcă pe atunci în Nordul Dunării nu putea să existe o biserică creștină organizată.

Pentru veacul al IV-lea avem mărturia lui Sokrates (I. 18), care scrie că după biruința lui Constantin, Goții au trecut la creștinism, ceea ce putem interpreta în sensul că misionarii creștini aveau de-acum acces liber la ei.

Propaganda creștină s'a intensificat foarte mult, la mijlocul veacului IV, prin activitatea lui Vulfila. Eusebius patriarhul arian, l-a trimis pe Vulfila, în vârstă de 30 ani drept episcop misionar la Goții dela Dunăre, unde știu să-și câștige repede numeroși adepți. Dar șeful gotic al ținutului, în care a trăit și activat episcopul, nu vedea cu ochi buni convertirea supușilor săi, fiindu-i teamă că prin aceasta se surpă însăși organizația statului său, așa cum fusese și cazul imperiului roman. Din acest motiv începură persecuțiile, care

secerară multe victime, silind pe Vulfila să caute adăpost în sudul Dunării.

Acest prigonitor al creștinilor se numia Athanarich.

Mai târziu încă aflăm episcopi în Dacia pe Audius, Silvanus și Uranius.

Propăvăduitorii evangheliei au vorbit de sigur tuturor locuitorilor din Dacia. Despre Vulfila ne-a rămas însemnat că a predicat și în limba latină: „greacam et latinam et gothicam linguam sine intermissione in una et sola ecclesia Christi predicavit”.

Totuși, nu putem tăgădui că creștinismul răspândit printre Goții de misionarii veniți din Asia Mică și din inițiativa patriarhului din Constantinopol era de orientare greacă. Că la Goții noua lege fu propovăduită și în limba latină, o dovedesc numele ca Dulcilla Constans¹⁾. Dar introducerea creștinismului la poporul nostru nu poate fi explicată numai prin acțiunea misionarilor, a căror amintire ne-au păstrat-o vechii autori și actele martirilor.

Creștinarea strămoșilor noștri se datorește împrejurării istorice că, în anul 332, Dacia fu ca și încorporată din nou în imperiul roman. În mulțimea cea mare a Romanilor care s'a revărsat din Moesia și din Scitia Minor spre miazănoapte, atrasă de izvoarele de câștig ale Daciei Traiane, au fost desigur, foarte mulți creștini.

Încă înainte de conciliul dela Nicea (325) se semnalează existența unor puternice comunități creștine la Singidivum, Bononia, Ratiaria, Durostorum, Axiopolis, Noviodunum și Tomi¹⁾.

Deaici a radiat creștinismul nostru, răspândindu-se mai mult pe cale socială, deci în forma lui populară, decât prin mijlocirea misionarilor mai mult ori mai puțin culti.

Prin creștinarea Daco-romanilor s'a desăvârșit contopirea lor într'un popor romanic cu graiul său specific. Nu peste mult, ajungând în atingere cu Sclavii, acest graiu devine aceea ce este azi, *limba românească*.

Imperiul roman avu, timp de 35 ani, liniște din partea Goților, dar în schimb avu să sufere din partea Sarmatilor, care au făcut dese incursiuni peste Dunăre, din Banat, unde își aveau așezările.

Umașul lui Constantin cel Mare, Constantin care duse o expediție împotriva Sarmatilor dintre Dunăre și Tisa, hotărî să soluționeze radical problema sarmatică.

1) Schmidt, o. c., p. 235. 2) Patsch, . . . p. 21.

Trecu Dunărea și atacă așezările Limiganților dinspre Apus. Dela Răsărit înaintau Taifalii, care oferă ajutorul lor împăratului, iar dinspre Miază-noapte coborau Argoraganții (un ram al Sarmatilor ca și Limiganții). Tragedia Sarmatilor Limiganți era deplină. Numai o parte dintre ei scăpară în munții Banatului, unde se menținură o vreme apoi se predară și ei.

Populația sarmatică câtă a rămas a fost dusă în unghiul pe care-l formează Someșul cu Tisa. Aceștia au părăsit, nu peste mult, noile așezări și, mergând la Dunăre, au cerut și au primit adăpost pe teritor roman, în Pannonia.

Constantin se întoarce acasă cu foarte mulți prizonieri. Mai pe urmă ridică în fața orașului Margum, pe țărmlul celălalt, castelul Constantiana, după modelul cetății Daphne a părintelui său.

Banatul fu ocupat de noii ocrotitori ai imperiului, de Argaganți, în frunte cu regele Zizais. Ei, având pământ din belșug, au chemat la sine, și pe fostele lor gazde, Victofalii, cei dintâi germani așezați în Banat.

Valens, fratele lui Valentinian I (364), voind să răzbune o invazie gotică în Peninsula Balcanică (365-366), în primăvara anului 367 își trecu oștirea dincolo de Dunăre, pe corăbii, între Transmarisca și Daphne, unde nu mai exista podul de piatră a lui Constantin cel Mare.

Atharich, regele Goților, nu îndrăzni să aștepte pe puternicul său adversar, ci se retrase în munți („montes petivere Serorum arduos”). Nici Valens nu cuteză să se aventureze prin văile necunoscute ale Carpaților, ca să atace pe regele gotic. Romanii se mulțumiră să prădeze așezările părăsite, în câmpie, de Goți, și să facă prizonieri pe cei ce n'au apucat să se refugieze.

Toamna împăratul se retrase cu oștirea peste Dunăre, în tabăra de iarnă dela Marcianopolis. O nouă acțiune fu împiedecată în vara anului 368, din cauza apelor mari ale Dunării.

Abia în Iulie 369 își putu conduce Valens oștirea din nou peste fluviu, de astă dată pe la Isaccea de azi, debarcând pe pământul Tervingilor. Nici acum nu putu isprăvi nimic și astfel, cu apropierea toamnei, se retrase în tabăra de iarnă.

Beligeranții oboșiți doriau pacea. La Goții retrași în munți se făcea tot mai mult simțită lipsa de hrană.

Pacea s'a încheiat la Noviodunum, în loc neutral, într'o corabie. Nu ne sunt cunoscute condițiile, despre care Zosimus se mulțumește să constate că n'au fost protivnice demnității poporului roman. Din spusele autorilor vechi se poate desprinde atâta că Dunărea a fost recunoscută hotar, a cărui trecere în relațiuni comerciale era îngăduită numai în 2 locuri. Goții nu mai primesc subsidii, deci nu mai sunt *foederati*.

Astfel barbarii au eșit din nou de sub influența imperiului roman. Uurămile n'au întârziat să se producă. Ducii gotici, dușmani ai creștinismului, își schimbă atitudinea față de adepții lui Christos.

Câtă vreme puterea Cesarilor s'a putut face simțită în Nordul Dunării, creștinismul fiind tolerat de șefii Goților, a făcut progrese și a înflorit. În acest interval nu se face amintire despre persecuții.

Putem deci afirma că în această epocă s'a desăvârșit creștinarea strămoșilor noștri. Regii gotici își temeau de influența păgubitoare a legii noi, propriul lor popor și nu aveau nici un motiv să împiedice răspândirea ei la supușii lor autohtoni. Dar e știut cu ce repeziciune pătrundea învățătura lui Isus la toți cei ce o auziau. Goții din Dacia, cum văzurăm, o acceptară în largă măsură, ceea ce-i făcu să-și piardă spiritul războinic de mai înainte.

Din acest motiv după încheierea păcii dela Noviodunum, Athararich începu prigoana împotriva creștinilor, fără deosebire de sectă, căreia aparțineau.

In acta S. Sabae se vorbește de 3 persecuții, pornite la porunca mai marilor păgâni. Stul Sava a fost înecat în râul Buzău la porunca lui Atharid, fiul lui Retestheus. Creștinii trăiau împrăștiați prin sate, ai căror locuitori păgâni au căutat să-i ascundă, dar ei însuși s'au descoperit, refuzând să jertfească zeilor păgâni și astfel fură dați morții în chinuri grele. Ni s'a păstrat amintirea celor 26 martiri arși, la porunca lui Wingurich, într'o biserică. Aceasta s'a întâmplat în zilele împăraților Valentinian, Valens și Grațian, (între 367-378). O creștină catolică, Gaatha, văduva unui șef gotic, a plecat cu cenușa martirilor în imperiul roman, fiind însoțită de comunitatea creștină, lăsând stăpânirea ținutului fiului său Arimerius. Mai târziu, Gaatha s'a întors acasă, dând sfintele moaște în grija fiicei sale Dulcilla, care le-a dus la

Cyzicus. Vella, care a însoțit pe Gaatha la întoarcere fu ucis cu pietre de către Goții păgâni.

Exemplul Gaathei și al Dalcillei arată că legea cea nouă pătrunsese și în cercurile cele mai înalte ale societății gotice, iar alții dintre șefii neîncreștinați nu urmau pilda lui Athanarich, Atharid și Wingurich și deci, nu persecutau pe creștini. Intre astfel de împrejurări, mulți creștini au scăpat cu viață în acele vremi de urgie, mai ales că populația păgână dela sate nu le era dușmănoasă. Așa s'au petrecut evenimentele din Nordul Dunării în vreme când poporul daco-roman a fost creștinat.

Legăturile dintre populația romanică din Sudul și Nordul Dunării au fost cât se poate de strânse dela 332 până la 369, când Dacia era socotită aproape ca parte integrantă din imperiul roman. Șefii Goților din Dacia Traiană, primind subsidii anuale în bani de la împărații romani, erau toleranți cu supușii lor localnici și cu elementele romanice, pe care izvoarele de câștig le atrăgeau în stânga Dunării.

Astfel se desăvârși opera de romanizare, întreruptă, pentru un moment la 271, prin retragerea legiunilor.

Intre Athanarich, dușmanul neîmpăcat al Romanilor și al creștinilor și între Frithigern alt șef, favorabil Romanilor, izbucni un aprig conflict. Athanarich învinse pe Frithigern, care fugi peste Dunăre în împărăția romană. Deaici se întoarse cu ajutor dela Împăratul Valens și birui pe rivalul său. Frithigern îmbrățișă împreună cu oamenii săi credința ariană, la care aparținea și Valens. Relațiunile cu împărăția romană deveniră din nou amicale, iar seva de viață romanică a curs din nou nestăvilită dela un tărâm la celălalt al Dunării.

Dar în acel moment se ridică dela Răsărit o nouă furtună îngrozitoare, stârnită de năvălirea Hunilor.

Hunii intrând pe pământul Europei, bătură popoarele pe care le întâlneau în drumul lor și înaintară arzând și prădând. Astfel, nimiciră pe Alanii dintre Volga și Don, apoi trecând peste acest râu, se aruncară asupra Ostrogoților.

Bătrânul rege Ermanarici, încercă rezistența, dar fu înfrânt și atunci, disperând de viitorul poporului său, își puse capăt zilelor.

O parte din supușii săi, rămase în vechile sale așezări, primind jugul năvălitorilor, iar alții conduși de Alatheus și Saphrac și având în mijlocul lor pe tânărul rege Widurich, meraseră până dincolo de Nistru, unde ocupară o poziție fortificată, ca să oprească puhoiul hunic. Aici sosi și Athanarich cu Vizigoții săi, venind dinspre Apus. Se pare că cele două tabere nu s'au înțeles asupra unei acțiuni unitare contra inamicului comun, căci Ostrogoții luară poziții pe țărmul Nistrului superior și de Mijloc, iar Vizigoții pe cursul inferior. Dar Hunii acoperiți de întunericul nopții trecură fluviul de hotar și, după o scurtă luptă, siliră pe Athanarich să se retragă îndărătul Siretului, unde ridică în grabă o nouă linie de apărare. Aici nu fu atacat de năvălitorii, care după mărturisirea lui Ammian, au fost ocupați un timp cu punerea în siguranță a prăzilor bogate pe care le-au cules prin Basarabia și Moldova de azi. Știrea e prețioasă, fiind o dovadă a stării culturale înaintate, în aceste regiuni, la sosirea Hunilor.

Teama de barbarii asiatici cu înfățișare cumplită și lipsa de hrană sili o parte a Vizigoților să caute adăpost pe teritoriul imperiului roman.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Primind îngăduința cerută, un număr însemnat de Goți, în soțiți de alte triburi, trecură Dunărea, sub conducerea lui Frithigern și Alaviv. Athanarich, rămas în credința păgână a strămoșilor săi, și-a condus poporul, după mărturia lui Ammianus Marcellinus, în *Caucaland*, un loc inaccesibil din pricina pădurilor și a munților înalți.

După părerea lui C. Patteh, „Caucaland”-ul trebuie căutat în cuprinsul Banatului de azi.

FORMAREA POPORULUI ROMÂNESC.

Istoricii sunt de părere că Hunii, pătrunzând pe pământul Daciei, au târât cu sine numeroși Slavi, care s'au amestecat cu strămoșii noștri. Filologia ne învață că „încă înainte de a începe influența slavă principalele legi fonetice erau încheiate în românește și organizația limbii noastre era fixată în trăsăturile ei principale”¹⁾.

Putem afirma deci că prin veacul al V-lea poporul român era format ca neam romanic. Expunerea noastră de până aci dă răspuns și la întrebarea: unde este leagănul poporului nostru?

Poporul român s'a născut pe teritoriul ce se întinde de-a stânga și de-a dreapta Dunării din Dacia Traiană până în acea parte a Peninsulei Balcanice, unde lumea romană se atingea cu cea elină.

Ovid Densusianu credea²⁾ că influența slavă a fost atât de puternică, încât, grație ei, limba daco-romană deveni limba românească și că, fără această infiltrație, noi am vorbi azi un fel de dialect italian, D-l Pușcariu nu împărtășește această părere și socoate că: „Aspectul slav pe care-l dau limbii române cuvintele de origine slavă e mai mult o afirmație impresionantă, decât o realitate”³⁾.

Din parte-ne, credem că fizionomia limbii noastre nu e a se atribui slavonismelor ce-au invadat-o, în curs de mai multe secole, ci se datorește faptului istoric, că Slavii așezându-se dealungul Dunării de Jos au ridicat un perete izolator între romanitatea apuseană și cea răsăriteană, care fiind ruptă de marele trunchiu latin, s'a dezvoltat aparte, ceace, explică aspectul mai conservativ al limbii românești, față cu surorile ei din Apus.

Am văzut mai sus că mulți învățați admit formarea unei romanități și în Nordul Dunării, numai cât că această romanitate din Dacia-Traiană — zic ei — a fost prea slabă, ca să poată rezista furtunii năvălirilor barbare, și astfel n'a avut nici un rol în formarea poporului român, ale cărui origini sunt a se căuta numai în Sudul Dunării.

Adversarii continuității mai invoacă unitatea desăvârșită a limbii românești și prezența elementelor albaneze.

1) Sextil Pușcariu, o. c., p. 284.

2) Histoire de la langue roumaine, I, p. 240.

3) O. c., p. 277.

Aceste două fapte indiscutabile au impresionat și pe un istoric ca Ferdinand Lot, a cărui obiectivitate e mai presus de orice bănuială, făcând din el un susținător al teoriei Sud-Dunărene.

Asemenea, și D-l Friedwagner e de părerea că patria străveche a Românilor se afla acolo unde se atingeau provinciile Moesia Inferior și Superior cu Dardania, în *Dacia nova*, unde era posibilă o viață romană până prin veacul al VI-lea și au putut pătrunde în limba românească elementele albaneze.

Cu dreptate se întrebă însă D-l Pușcariu: cum e posibil ca în aceste regiuni să nu fi rămas nici o numire topică, păstrată cu fonetismul limbii românești?

Iar unitatea desăvârșită a limbii românești este perfect explicabilă, și dacă admitem formarea poporului român pe teritoriul mai întins, atât în stânga, cât și în dreapta Dunării, căci acest mare fluviu nu a fost niciodată hotar despărțitor între Nord și Sud.

Iar „Albanismele noastre — scrie D-l Pușcariu — și coincidențele lingvistice cu Albanezii, ele dovedesc un singur lucru, mai presus de orice îndoială și anume că strămoși de ai noștri au locuit împreună cu strămoși de ai Albanezilor actuali. Deoarece n'avem nici știri, nici indicii că Albanezii ar fi trăit în Nordul Dunării, suntem nevoiți să admitem că cel puțin o parte a vechilor Români au locuit la Sudul fluviului. Aceștia au transmis pe calea firească pe care se comunică inovațiile de limbă, adică prin contact, dela om la om, celorlalți români împrumuturile și decalcurile din Albaneză”¹⁾.

Stăruința elementului romanic în Dacia Traiană e confirmată și de *Atlasul limbii române*, care dovedește că: „în Vestul și în Nordul teritoriului dacoromân se vorbește și azi o limbă cu particularități străvechi, care nu pot fi decât ale *populației romane* rămase pe loc din vremea romană”²⁾.

1) *O. c.*, p. 270.

2) *Ibidem*, p. 417.

DACIA SUB STĂPÂNIREA HUNILOR

(375-460).

Vizigoții care s'au refugiat dinaintea Hunilor în imperiul român, și-au făcut drum mai departe spre Apus, cu ajutorul armelor și în curs de aproape un secol, au ajuns în Hispania, care le-a devenit patria definitivă. Ostrogoții i-au însoțit până în Sudul Dunării, de unde despărțindu-se, s'au îndreptat spre Pannonia și aici s'au stabilit vremelnice.

Hunii, cuprinzând Dacia-Traiană, au întemeiat un imperiu gigantic, care se întindea din șesul Ungariei de azi, până pe la Volga.

Aici stăpâneau peste strămoșii noștri următoarele triburi germanice.

În Nordul Ardealului locuiau Gepizii, care după înfrângerea dela Galt, și au reocupat vechile lor așezări sărăcăcioase. Izvoarele istorice din acest timp nu-i pomenesc. Dela Gepizi provine celebrul tezaur descoperit la Simleul Silvaniei și datat dela sfârșitul veacului IV. E o dovadă a legăturilor lor cu imperiul roman, iar nu a unei înalte dezvoltări culturale a acestui neam germanic, cum credea C. Diculescu ¹⁾.

O mică parte dintre Gepizi au migrat spre Apus cu Wandalii, iar cei mai mulți s'au supus Hunilor. Aceștia au aflat în Fanat pe Vizigoții lui Athanarich, care alungaseră din acea regiune pe Sarmați și pe Taifali.

Nu se cunoaște numele barbarilor din centrul și Sudul Ardealului.

Între 350-382, Hunii au ocupat Moldova de azi, alungând pe Carpii și Skirii, care au încercat să pstrundă în Sudul Dunării, dar fiind bătuți de Romani s'au întors în imperiul hunic, unde au rămas până la prăbușirea acestuia.

Prin veacul al V-lea, Skirii mai sunt pomeniți sub ascultarea regelui hunic *Udin*, în Muntenia de azi.

Acestea sunt puținele știri pe care le avem despre harta etnografică a pământului românesc, la începutul dominațiunii Hunilor.

1) L. Schmidt, o. c., p. 53'.

Dacia Traiană a stat sub stăpânirea Hunilor, cam dela a. 400, până la moartea lui Attila.

În acest interval, romanitatea din Nordul Dunării n'ă fost distrusă, ci, dimpotrivă, a fost sporită între împrejurările pe care le vom arăta.

Poporul hunic se află descris la doi autori contemporani, demni de toată credința. Unul, Ammianus Marcellinus, i-a cunoscut în preajma anului 375, când s'au ivit pe pământul Europei, iar celălalt Priskos Rhetor, a scris pe la mijlocul veacului al V-lea. Comparând cele două caracterizări, avem posibilitatea să constatăm, în loc de distrugerea culturii în provinciile cucerite, cum civilizațiunea romană a schimbat, prin îndulcirea moravurilor, firea unuia dintre cele mai sălbatice neamuri venite din Asia. Ca și în cazul Goților, această uimitoare transformare ar fi inexplicabilă, dacă Hunii n'ar fi aflat aici o populație așezată, păstrătoare a culturii romane, desigur, într'o formă patriarhală.

Ammianus Marcellinus ne prezintă pe Huni, în momentul apariției lor, de o sălbătăcie animalică.

Scurți și groși, fără barbă, aveau o înfățișare atât de oribilă încât în credeai mai curând dobitoace decât oameni. Erau îmbrăcați cu haine murdare de pânză și piele, pe care nu le schimbau. Picioarele și le înfășurau în piei de capră, având niște încălțăminte care-i împiedica la mers. Trăiau mai mult pe cai, cu care erau ca și concreșcuți. Călare mâncau, beau, se sfătuiau, ba chiar și dormeau, plecați pe gâturile cailor. Nu fierbeau alimentele și carnea celui dintr'ău animal întâlnit o muiau, punând-o între șea și spatele calului, apoi o mâncau. *Nu cunoșteau lucrarea pământului* și nici nu aveau locuințe stabile, căci duceau un traiu rătăcitor, mereu pe cai, de pe cari coborau numai ca să-și întâlnească femeile și copiii care-i urmau trași de care.

Așa erau Hunii, când au apărut la Dunăre, ca un conglomerat de numeroase triburi, fiecare având șeful propriu și alegându-și un singur conducător în caz de războiu.

În cei dintâi ani ai veacului al V-lea și-au ales un singur rege, în persoana lui Rua sau *Rugila*, drept recunoștință pentru vitejia și abilitatea cu care acesta a supus popoarele germanice pe care le-am înșirat mai sus.

Centrul puterii hunice era în Ungaria de azi, de unde Rua a

năvălit de mai multe ori în imperiul roman de Răsărit, obligându-l la plata urui tribut anual de 350 pfunzi de aur.

Teodosius a trăit în continuă groază din pricina Hunilor și când Rua a murit în 434 poporul din Constantinopole spunea că Dumnezeu, ascultând rugăciunile piosului împărat, a luat viața aceluia monstru.

Dar bucuria nu le-a fost de lungă durată.

După moartea lui Bleda (Buda), a luat domnia asupra imperiului hunic, fratele aceluia, Attila, în 444-445.

Acesta a împins hotarele împărăției sale spre Apus, până la Rhin, spre Nord până în preajma insulelor daneze, iar la Răsărit hotarul coincidea cu linia despărțitoare dintre Europa și Asia.

Se spunea că Attila plănuiește să cuprindă lumea întreagă, mânat de credința că la aceasta l-a predestinat zeul războaielor, a cărui sabie o aflase chiar atunci un păstor (Iordanes).

Ar fi putut cuceri întreg imperiul răsăritean, dar s'a mulțumit să pună mâna pe provinciile dintre Dunăre și Balcani și până în vecinătatea cetății Naissus.

Astfel, pământul românesc a fost din nou cuprins între hotarele aceleiași stăpâniri. Izvoarele vorbesc despre mulțimea prizonierilor creștini pe care-i ducea regele Hunilor din Peninsula Balcanică în Nordul Dunării, sporind astfel populația romană din Dacia Traiană.

Relațiunea lui Priskos Rhetor e o mărturie prețioasă că Hunii n'au distrus pe strămoșii noștri din stânga Dunării, ci chiar i-au ocrotit.

Acest scriitor bizantin, a condus o ambasadă la curtea lui Attila, prin părțile Seghedinului de azi. Din memoriile lui se vede limpede cât de mult s'au transformat Hunii, într'o jumătate de veac, sub influența culturii romane.

La curtea regelui hunic se vorbea și se glumea în trei limbi: hunică, gotică și auzonică (romană).

Lângă palatul de lemn al lui Attila, Priskos a văzut termele de marmoră, clădite de un arhitect roman, adus anume din Sirmium.

La ospățul pe care Attila l-a dat în cinstea lor, solii bizantini fură martorii unui lux strălucitor, cu mâncări alese și glume spu-

se de bufonii regali. Numai regele, îmbrăcat simplu, gusta un prânz frugal.

Scriitorul bizantin mai relatează că înlăuntrul imperiului hunic domnia deplină siguranță. Supușii erau obləduiți cu dreptate, ne fiind apăsați de biruri grele. Priskos întâlnește un grec în straie hunice, care-i spune că fiind adus ca prizonier s'a răscumpărat așezându-se în regatul hunic și că nu are de gând să plece acasă, fiindcă la Romani dreptatea se cumpără cu bani, iar dările sunt insuportabile. Iată o mărturie prețioasă, care răstoarnă teoria despre distrugerea romanității de sălbătecia hunică¹).

Până la 450, Attila a umilit cu desăvârșire imperiul răsăritean, făcându-l tributar.

Apoi, s'a întors contra împărăției din Apus. După înfrângerea dela Catalaun, Attila plecă în Italia, care fu mântuită prin intervenția providențială a papei Leon I.

Intorcându-se în capitala sa din Ungaria de azi, muri pe neașteptate, în noaptea nunții sale cu Ildico de Burgundia (453)¹).

BCU Cluj / Central University Library Cluj

DACIA SUB STĂPÂNIREA GEPIZILOR (460-560)

După moartea părintelui lor, fiii lui Attila împărțiră între sine imperiul hunic.

Ardarich, regele gepidic, profită de prilejul acesta ca să scuture jugul Hunilor. În scopul acesta legă alianță cu Rudii.

Armatele aliaților se loviră cu fiii lui Atila la *Nedao* în Panonia, câștigând o strălucită biruință.

Imperiul hunic se risipi. Gepizii, inițiatorii alianței, luară pentru sine partea cea mai bună a prăzii, ocupând șesul dintre Dunăre, Tisa, Olt și Carpați. Imperiul de răsărit s'a grăbit să încheie alianță cu noii stăpânitori ai Daciei, ca *federati*, dându-le subsidii în bani anual, până prin mijlocul veacului al VI-lea. Tezaurul dela Șinca Mică și Corond din Răsăritul Ardealului, precum și co-

1) Istoria Iluștilor o dăm de pă Ol Sec. k.

moara dela Apahida, în care s'a aflat un lăntişor de aur cu inscripția *Omhaus*, provin dela Gepizi, dar au ajuns la ei cu daruri trimise din Constantinopol.

Îndată după liberarea de sub jugul hunic, poporul gepidic a trecut la credința creștină ariană. Religia a împiedecat acest neam germanic să se contopească cu strămoșii noștri care erau drept credincioși.

INFLUENȚA VECHE GERMANĂ ASUPRA ROMÂNILOR. (GOȚII, GEPIZII).

Încă în timpul stăpânirii romane, dar, mai ales, după retragerea legiunilor, pe pământul românesc de azi s'au așezat, cum văzurăm, seminții germanice, care însă n'au stăruit aici timp îndelungat, fiind împinse mai departe de barbarii turanici. Singuri Gepizii au stăpânit Dacia mai bine de o sută de ani. C. Diculescu credea că în acest interval, conviețuind cu Daco-romanii, au lăsat în firea și ființa acestora multiple și adânci influențe. Pentru dovedirea acestei aserțiuni istoricul român a recurs la argumente filologice și era convins că a descoperit în limba românească numeroase împrumuturi gepidice. Un filolog de talia lui O. Densusianu susține că nici una din etimologiile lui Diculescu nu este întemeiată.

Dar strămoșii noștri nici n'au avut relațiuni mai strânse de conviețuire cu Gepizii, care, popor de stepă fiind, nu s'au așezat în ținuturile deluroase ale Transilvaniei.

Afară de această, cum am spus, o apropiere între Dacoromanii drept credincioși și Gepizii eretici era exclusă, precum în Spania și Italia, contopirea Goților cu vechea populație romanică n'a fost cu puțință decât din momentul, când barbarii au ntrat în sânul bisericii catolice.

Tot din aceste motive zadarnic am căuta după influențe hunice la poporul nostru.

Dealtfel, descoperirea unor elemente hunice în limba românească e foarte anevoioasă, dacă nu imposibilă, din pricină că acelea se confundă cu vechile împrumuturi din limba ungurească.

Se poate afirma că numiri topice ca *Muntele Gotului*, *Pârâul Gotului*, *Gotești* și numele propriu *Gotea*, păstrează amintirea stăpânirii gotice asupra Daciei ¹⁾.

DACIA SUB STĂPÂNIREA AVARILOR. INFLUENȚA SLAVĂ.

La 551, Gepizii fură nimiciți de Logobarzii aliați cu Avarii, care ocupară Dacia. Noul popor turanic a avut în stăpânirea sa aceste părți, până în preajma anului 800.

Când începe dominațiunea avară asupra Daciei Traiane, regiunile aflătoare spre Răsărit dela Carpați deveniseră o *Slavinia*, o lume slavă. Slavii locuiau în massă compactă tot pământul ce se întindea dela lacul Mursa și cetatea Noviodunum din Pannonia superioară până la Nistru și Nipru, după mărturia lui Jordanes ²⁾. Ei se aflau, desigur, în număr mare și pe teritoriul Ardealului. Slavii n'au pătruns pe pământul românesc ca popor cuceritor ci a fost adus dinspre Răsărit de neamurile turanice, ori s'au strecurat ca populație pașnică printre strămoșii noștri. Vechimea unor numiri topice cu rezonanță slavă ca *Tsierna-Cerna* pare a îndreptăți ipoteza că sub numiri generice ca *Sarmati*, *lazygi*, se ascundeau frânturi de neamuri, dintre care unele vorbeau idiom slav.

Oricum însă, pe la mijlocul veacului al VI-lea Slavii au devenit atât de numeroși în Nordul Dunării, încât spațiul vital nu le mai era îndestulător. Triburile lor, grămădindu-se la hotarul imperiului roman și luând atitudine amenințătoare începură a invada provinciile marginase. La începutul veacului al VII-lea, aproape întreaga Peninsula Balcanică era în mâinile lor. Atunci s'a săvârșit la Dunăre marea prefacere, care a fost decisivă penru soarta viitoare a neamului nostru. În dreapta marelui fluviu, în Bulgaria și Dobrogea de azi, Slavii au înghițit populația romanică, afară de o mică parte refugiată spre Sud, din care descind *Aromânii* sau *Macedoromânii*. Alții fiind împinși spre miez-noapte, au sporit elementul romanic din Dacia Traiană. Acesta, de altfel, a fost atât

1) Sextil Pușcariu, o. c., p. 274.

2) *Geticu*, I, 34.

de puternic și viguros, încât a fost în stare să înghită toți Slavi, care nu s'au scurs în Sudul Dunării.

În *Moesia Superior* s'au așezat strămoșii Sârbilor de azi. Astfel s'a întrerupt continuitatea teritorială a Dacoromânilor cu frații lor *Aromânii* și, către Apus, cu Italia.

Isvoarele istorice nu vorbesc despre strămoșii noștri, nici în această epocă, dar cursul marilor prefaceri arătate se oglindește în structura limbii românești.

Filologii sunt de părerea că cele mai vechi elemente slave au pătruns în limba românească între veacul VIII și veacul X, când străbunii Aromânilor nu mai trăiau în legătură teritorială cu frații lor Dacoromâni.

„În epoca străromână, strămoșii Dacoromanilor trăiau împreună cu Slavii în Dacia Traiană, care au continuat să influențeze pe Români, până când s'au topit cu totul în masele românești”¹⁾.

În 575, Avarii, aliindu-se cu Bizantinii, au atacat pe Slavii din șesul muntean, dela cari au luat prăzi bogate. Aici aflară o mulțime de prizonieri creștini, pe care i-au adus în Nordul Dunării Slavii, cu prilejul expedițiilor de jaf, pe care le-au întreprins în Peninsula Balcanică.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Și actele Sf-tului Dumitru încă fac amintire de o sumedenie de prizonieri creștini, aduși de Avari.

Aceștia fiind liberați după 60 ani, se întorc în patria lor, aproape de Salonic.

Prizonierii creștini aduși din Peninsula Balcanică de Avari și Slavi asemenea au contribuit la întărirea elementului romanic din Dacia Traiană.

1) Pușcariu, o. c., p. 284. 2) *Ibidem*, p. 290.

VI.

ROMÂNII ȘI BULGARII

CELE MAI VECHI ORGANIZAȚII POLITICE LA ROMÂNI.
(800 - 1000 d. Chr.).

Încă nu se terminase procesul de topire a Slavilor din Nordul Dunării în masa neamului nostru, când limba slavonă, pătrunzând în biserică și în viața noastră de stat, își continuă influența sa asupra limbii și spiritualității românești, multe secole înainte.

Introducerea limbii slavone în biserică și viața de stat a Românilor este alt eveniment epocal, care s'a petrecut sub înrăurirea Bulgarilor.

Se știe că o parte a Bulgarilor turanici dela Volga au emigrat spre Sud-vest și trecând Dunărea sub conducerea lui Asparuch, s'au așezat în Nord-estul Bulgariei de azi (679). Ocupând patria lor actuală și-au pierdut limba strămoșească, slavizându-se cu desăvârșire.

În cursul unui secol și mai bine, ei izbutiră să-și asigure în Peninsula Balcanică o situație preponderentă și să întemeieze un puternic imperiu.

Când pe tronul țarilor bulgari, la 803, se urcă teribilul Krum, el începu să mărească imperiul în toate direcțiile, supunând și pe Slavii din Valea Timocului, din șesul muntean și Banat, care trăiau amestecați cu strămoșii noștri.

Nu peste mult se supuseră și Slavii, care locuiau, desigur împreună cu Români, în Valea Crișurilor (Halphen, *Les Barbares*, p. 312).

Urmaşul lui Krum, Omurtag, încheie pace cu împăratul bizantin Leon Alimeanul, ca să-şi poată îndrepta privirile spre Miazănoapte, unde Slavii se pregăteau să scuture jugul bulgar, căutând, în acest scop ajutorul Francilor.

Amintirea luptelor pe care le-au dat Bulgarii în acest timp pentru posesiunile Nord-Dunărene s'a păstrat în inscripţiunea elină de pe monumentul funerar aflat în Bulgaria, pe care ţarul Omurtag l-a ridicat în cinstea eroului său credincios, Tarcanul Onegavon, care s'a înecat în Tisa, cu prilejul unei expediţii (Vezi articolul nostru: „Stăpânit-au Bulgarii asupra ţinuturilor româneşti din Nordul Dunării, în timpul primului lor imperiu, 679-1018?”).

Pressian (dela 836) şi Boris (dela 856) au păstrat toate cuceririle înaintaşilor, sporindu-le cu altele noi.

Stăpânirea bulgară peste ţinuturile româneşti din Nordul Dunării este admisă azi în istoriografia europeană, între anii 803-900 (Vezi *ibidem*).

Istoricii noştri, care urmează pe D-l Prof. N. Iorga, însă o contestează.

Deaceea vom arăta, pe scurt dovezile, pe care le-am dezvoltat mai pe larg în articolul amintit.

În *Annales Fuldenses* cetim la anul 892:

„Missos iam snos inde ad Bulgaros et ad regem errum Laudamur (Vladimir 888-893) ad renovandam pristinam pacem cum muneribus mense Septembri transmisit (sc. Arnulf) et ne coemptio salis inde Moravanis daretur, exproscit”.

Această sare nu putea fi decât de provenienţă ardeleană. (Dacă ar fi fost vorba de sarea marină din Bulgaria intervenţia lui Arnulf nu ar fi avut nici un sens, căci Moravii s'ar fi putut aproviziona din Transilvania, cum vom arăta îndată).

Se ştie că salinele dela Dej şi din Ocna Dejului au fost exploatare încă din timpul Romanilor. Că au fost lucrate şi în veacul al IX-lea înainte de venirea Maghiarilor, avem următoarele dovezii:

Judeţul Someş de azi se numea în documentele ungureşti medievale comitatul Solnoc interior, făcând parte dintr'un comitat mai mare, a cărui capitală era cetatea *Szolnok* de pe Tisa, unde se descărca sarea dela Dej, încă, cel puţin din epoca slavă. Căci *Szolnok* derivă din slavonescul *Solnic* = loc cu sare, adică, în ca-

zul de față. *loc pentru descărcarea sării*, fiindcă despre saline aici nu poate fi vorba. Aceasta dovedește că sarea era adusă aici încă din timpul anterior venirii Ungurilor, care au moștenit dela Slavi numele localității împreună cu comerțul de sare care i l-a împrumutat.

Sarea din județul Someș de azi se mai transportă și se descarcă din timpuri imemorabile și la *Satu Mare*. Numele *Săcmar*, cum îl rostesc Românii de acolo, derivă din *Zatmarkt-Zoutmarkt*, provenit din *Mark* = târg și din *Sat* = sare în dialectul Germanilor dela gurile Rinului care, fiind aduși, probabil, coloniști, au întemeiat orașul.

Dar, dacă cineva nu s'ar mulțumi cu concluziile trase din aceste explicații etimologice, vom dovedi cu ajutorul documentelor provenite din cancelaria ungară, care confirmă acte și mai vechi, că sarea dela Dej era transportată și descărcată la *Satu Mare* și la *Szolnok*, înainte de veacul al XIII-lea.

Un hrizov din 1261, care confirmă altul mai vechi, spune, între altele:

(Oaspeții regali — locuitorii sași — din Dej), sunt obligați să transporte pe Someș a treia parte a sării noastre coborâte în portul regal. Nu trecem cu vederea că în cel dintâiu drum de primăvară, înainte de toate să transporte în o așa numită *corabie* sarea noastră, pe susnumita apă, între corăbiile lor unite. Iar sarea din timpul iernii, dacă oaspeții noștri își vor fi câștigat-o cu mijloacele proprii, până la data de, să aibă îngăduința de a o transporta atât pe apă, cât și pe uscat (Monografia orașului Satumare în ung.).

Un document din 1310, ne arată unde putea fi transportată pe Someș la vale sarea amintită în citatul reproduș. Prin acel act, regele Ungariei acordă călugărilor Augustini dreptul de a vinde sarea lor, câștigată prin mijloace proprii, fie la Dej, fie la Sătmar. (Monografia județului Solnoc Dobâca, la „Dés”).

Acte ulterioare arată că, în fiecare primăvară (vie vernali) plecau din portul regal dela Dej pe Someș plutele încărcate cu sare. O parte se opriau la Sătmar, iar celelalte mergeau până la Tisa și coborând pe acest fluviu, pe la Tokay, se opriau la Solnoc, unde erau descărcate, iar sarea era vândută amatorilor.

Comerțul cu sare nu înceta în timpul iernii, când transporturile se făceau cu sările pe drumul ce ducea dela Dej, peste O!pret, Cia-

chigârbou, Poptelic și Șimleul Silvaniei, la Szalac (Zoloch) pe Tisa. Acest drum e pomenit încă la 1379, cu numele de Sohtusuth = drumul sării.

E foarte probabil că la Solnoc ajungea și sarea extrasă din salinile dela Cojocna pe marele drum existent încă din vremea Romanilor, ducând dela Nistru prin Moldova, pasul Bicăzului (ori Ghimeșului), peste Reghin, Cluj și Oradea la Solnoc. V. Pârvan crede că pe această cale se făcea traficul comercial între lazygi și Roxolani, așa cum s'a reglementat prin un tratat încheiat în timpul lui Marcu Aureliu.

Cum este admis că în veacul al IX-lea Bulgarii erau vecini la gurile Tisei cu Moravii, trebuie să admitem că aceștia din urmă aveau în stăpânirea lor întreaga vale a Tisei și că, prin urmare ei puteau cumpăra sare și în emporiile dela Sătmar și Solnoc. Dacă căile de apă și uscat de transport a sării ardelenene n'ar fi fost în mâinile Bulgarilor, intervenția lui Arnulf dela 892, n'ar fi avut un înțeles, putându-și Moravii câștiga indispensabilul articol dela cei ce aduceau sarea și o desfăceau la Sătmar și Solnoc.

Prin Tratatul dela 892, deci, se adeverește în mod neîndoelnic, că cel puțin țara Crișurilor și cursul inferior al Someșului a fost, în veacul IX, sub dominațiunea bulgară.

Dar, că stăpânirea bulgară s'a întins nu numai între Tisa și Munții Apuseni, ci și în cuprinsul Transilvaniei, o mai dovedesc știrile păstrate la cronicarul Anonymus și cecelelalte cronică vechi ungare, precum și introducerea limbii slavone în biserica și viața de stat a Românilor.

Deoarece introducerea creștinismului slavon la neamul nostru s'a întâmplat înainte de venirea Maghiarilor, despre care spune Anonymus că au aflat aici în părțile noastre rămășițe de ale dominațiunii bulgare, vom da faptele în desfășurarea lor cronologică, trăgând din ele, în aceeași vreme, concluziile privitoare la stăpânirea țărilor bulgari în Nordul Dunării.

INTRODUCEREA CREȘTINISMULUI SLAVON LA ROMÂNI.

Când Boris a intrat cu poporul său în sânul bisericii creștine, stăpânirea bulgară, deci, se întindea și asupra unora din ținuturile românești Nord-Dunărene, cum dovedește, în mod neîndoelnic știrea păstrată în Annales Fuldenses, la a. 892. Krum și succesorii lui s'au opus cu violență răspândirii creștinismului în sânul poporului bulgar, temându-se să nu-și piardă neatârnamarea odată cu recunoașterea ierarhiei bisericești a Bizanțului. Și Boris, când începu să aibă atitudine binevoitoare față de religionea creștină, primi în regatul său, de preferință, misionari apuseni din imperiul Carolingilor. Dar, dacă voia să facă din Constantinopol capitala viitorului imperiu bulgăresc, trebuia în chip firesc să adopte creștinismul și civilizația grecească.

După tratative și frământări îndelungate la a. 870, Boris încheie cu împăratul din Bizanț o uniune bisericească cu următoarele condițiuni: Clerul bulgar avea să asculte de un arhiepiscop bulgar, care recunoștea supremația nominală a patriarhului din Constantinopol, dar, încolo era liber în actele sale de conducere independentă a bisericii bulgare. Prin aceasta biserica bulgară și-a asigurat neatârnamarea față de cea grecească. Pentru a afirma și mai mult acest caracter național și ca să ușureze inițierea poporului său în noua religie, Boris a decretat graiul slovean pe care-l vorbeau Bulgarii drept limbă oficială a clerului bulgăresc.

Tocmai atunci s'au refugiat învățăceii lui Ciril și Metodie, aducând cărțile sfinte traduse în limba slavă, în Bulgaria și ajutând să devină această țară cea mai ferventă propagatoare a credinței celei noi, în mijlocul Slavilor.

Măsurile luate de Boris, și mai ales, de marele său fiu Simeon, au dus nu numai la creștinarea, ci și la slavizarea completă a elementelor eterogene din imperiul bulgar Sud-Dunărean.

Era firesc ca Boris și Simeon să fi impus creștinismul slavon și în provinciile Nord-Dunărene, aflătoare sub supremația bulgărească. Aici în această vreme în mijlocul populației românești autohtone erau insule de Slavi al căror număr nu-l putem cunoaște azi, în lipsă de izvoare.

Că numărul Slavilor era în continuă scădere o dovedește faptul

dispariției lor totale în secolele ce au urmat. Impunerea creștinismului slavon la Români n'a avut influență decisivă asupra viitorului lor de neam romanic.

Până atunci în bisericuțele lor de lemn, rugăciunile se făceau în graiul strămoșesc. Porunca venită dela stăpânirea lumească a scos limba română din altarul Domnului, înlocuindu-o cu cea slavonă.

Strămoșii noștri au încetat a mai *scrie* (= scribere) cu litere latine, adoptând haina cirilică, sub aceeași presiune a stăpânirii laice ¹⁾.

Această mare și adâncă prefacere în viața spirituală a neamului nostru nu s'a putut petrece decât în vremea preponderenței bulgare în părțile noastre, așa cum a afirmat Ion Bogdan. (Vezi articolul nostru citat).

Tot dela Bulgari am moștenit vechea noastră organizație de stat, cu instituțiile ei medievale, cnezatul și voevodatul, precum și instituția nobilimei cu numele de *boieri*.

Stăpânirea bulgară în Nordul Dunării a început cum văzurăm, în cei dintâi ani ai veacului al IX-lea și a dăinuit mai mult sau mai puțin efectivă până la 896, când s'au așezat Ungurii în șesul Pannoniei.

După această dată, voevodatele bulgaro-românești, din pricina unor noi năvăliri barbare la Dunăre, au rămas numai în dependență nominală de Bulgaria Sud-Dunăreană, până la 1018, când această țară a căzut sub jugul Grecilor.

¹⁾ P. Panaitescu, *La littérature slavoroumaine, (XV-e—XVII-e siècle) et son importance pour l'histoire des littératures slaves* (Praga, 193'), Cit. Pușcariu, o. c., p. 293.

VII.

AȘEZAREA UNGURILOR ÎN EUROPA

PRIMELE LOR ATINGERI CU ROMÂNII.

Ungurii au ajuns, întâia oară, pe pământul românesc, în preajma anului 890, când s'au așezat între Carpați și Nipru. Patria aceasta s'a numit, în limba lor *Atelcuzu* (Etelköz = Țara dintre ape). Aliindu-se cu Leo VI Înțeleptul, a ajutat pe Bizantini să biruiască pe dușmanii lor, Bulgarii. Regele acestora, viteazul Simeon, în prietenie cu Pecenegii, s'a răzbunat cumplit, atacând și distrugând așezările Ungurilor, când luptătorii lor erau plecați într'o expediție spre Nord. În fața acestei nenorociri Arpad hotărî să părăsească Atelcuzul și să-și conducă poporul peste Carpați în șesul panonic, unde-și căuta o nouă patrie.

Despre așezarea Ungurilor între Dunăre și Tisa nu avem știri contemporane precise. În schimb avem cronicile vechi maghiare, care ne-au rămas în redacțiuni și copii târzii, neavând puțința de a stabili vechimea și autenticitatea datelor cuprinse în ele. Având în vedere că în aceste cronici se află și știri privitoare la Români, pe care-i pomenesc ca locuitori străvechi ai țării lor, discuția asupra timpului și a modului cum au fost redactate, interesează în largă măsură și istoria noastră. Aici ne vom mărgini a reproduce rezultatele la care a ajuns istoriografia ungurească mai nouă.

După cercetări laborioase, istoricul ungar, Valentin Homán¹⁾ că în timpul regelui Sf-tul Ladislau, cam pe la 1091-1092 au fost

1) V. Homán, *A. szent Lászlóköri Gesta Ungarorum*, passim.

redactate niște *Anale*, care purtau titlul de *Gesta Ungarorum*. Originalul lor, care s'a pierdut cuprindea luptele pentru ocuparea patriei și evenimentele din timpul ucilor, pe scurt, iar istoria regilor într'o formă mai desviotată.

Din aceste *Anale* au luat ființă vechile cronici ungurești, în două grupuri de variante.

La grupul întâiu aparține cronica („*Gesta Hungarorum*”) lui Anonymus, iar prototipul grupului al doilea a fost redactat în veacul al XIII-lea și, din acesta derivă celelalte cronici ungurești *dela Buda*, ilustrată din Viena, Kézai, etc. V. Homan scrie că în *Gesta Ungarorum* din veacul al XI-lea erau pomeniți și *Blaci*, dar se grăbește să adauge că sub acest nume trebuie să înțelegem populațiunea romanică din vechea Pannonie. Interpretare pe care nici o minte nepreocupată nu va accepta-o.

Rămâne deci stabilit că vechile cronici ungurești și-au împrumutat știrile lor privitoare la *Români*, din *Analele*, deplin autentice, care au fost redactate la sfârșitul veacului al XI-lea.

E adevărat că cronicile din grupul II, dau, referitor la neamul nostru, o relațiune scurtă, cuprinsă în o frază-două.

E știut că *Gesta Hungarorum* a lui Anonymus, care vorbește mai pe larg despre Români, la sosirea Ungurilor, cuprinde o sumedenie de evenimente, nume de persoane și locuri necunoscute altor izvoare. El și păcătuiește prin mulțimea anacronismelor.

Când Roessler și-a scris celebrele lui studii împotriva continuității Românilor în Dacia Traiană a făcut cronicarului anonim o critică distrugătoare, numindu-l mincinos și făuritor de basme.

Istoricii unguri, dinaintea războiului mondial au îmbrățișat cu căldură vederile lui Roessler, admitând în întregime teoria lui că poporul român s'a format în Sudul Dunării și că Anonymus și-a scris basmele după moartea lui Bela IV, al cărui notar a fost. La punctul de vedere roesslerian au aderat în ce privește cronica anonimă, nu numai adversarii continuității, ci și un istoric român de reputație mondială, cum a fost N. Iorga.

Dar tocmai cercetătorii unguri mai noi au fost aceia care au reabilitat memoria mult hulitului cronicar¹⁾.

Ei au dovedit că multe din aserțiunile lui, socotite înainte drept

1) V. Motignu Anonymus, Popa Lișeanu.

născociri, corespund adevărului istoric, iar altele, neverificate încă se întemeiază pe tradițiile păstrate de clerul unguresc, ori în sânul unor familii nobile. Autenticitatea scrisului lui a sporit și mai mult, când paleograful Em. Iakubovich a dovedit că Anonymus a fost notarul regelui Bela al II-lea și că și-a scris lucrarea sa în veacul al XII-lea.

Cu atât ne pare mai surprinzătoare judecata și agerimea marelui istoric român Dimitrie Onciul, care a ajuns la acelaș rezultat numai în temeiul criticei interne, încă în 1885, când scrie ... „mult răstălmăcitul Anonymus nu este altul decât notarul lui Bela II”.

Cât privește numeroasele *anacronisme*, ce nu pot fi tăgăduite, explicația lor ni-o dă următorul procedeu al cronicarului. Eroul povestirii sale este Arpad, căruia autorul îi atribuie cucerirea întregii Ungarii din timpul său. Deaceia Anonymus transpune în epoca lui Arpad toate luptele prin care mai târziu regii, dela Sf-tul Ștefan până la Sf-tul Ladislau au întregit patria cucerită și a căror relatare a găsit-o el în Analele din v. XI.

Când era prea evident că evenimentele s'au petrecut în epoca celor dintâi regi, cronicarul consideră aceste întâmplări ca o repetare a unor fapte săvârșite de Arpad și luptătorii săi.

Chiar când am contesta existența unor anale redactate în veacul al XI-lea, adevărindu-se azi că Anonymus a scris în veacul al XII-lea, un lucru rămâne mai pe sus de ori ce îndoială; pe la 1150 Românii din Ardeal erau socotiți ca locuitori străvechi ai pământului lor, așa cum apare și din cronica lui Nestor, redactată în veacul al X-lea.

În lumina acestor constatări vom interpreta știrile pe care vechile cronici ungurești și, în deosebi, Anonymus le-a păstrat privitor la Românii din veacul IX și X, adică din epoca, când Ungurii s'au așezat în actuala lor țară.

Ca o reminiscență a stăpânirii bulgare în Nordul Dunării, Anonymus scrie că un „*Salanus*”, domnia între Dunăre și Tisa, iar acest teritor fusese ocupat de *Keanus*, „marele duce al Bulgariei, strămoșul lui *Salanus*”.

Luptătorii lui Arpad au supus, în ținutul Crișurilor, pe Menu-marot, care-și avea reședința în cetatea Bychor. Țara lui se afla

1) O. c., p. 262.

„între Tisa, pădurea *Igfon* către Ardeal, dela râul Mureș până la fluviul *Someș*”.

Un al treilea ducat, al lui Glad, e așezat de Anonymus în Banatul *Timișan*.

„Teritoriul care se întinde dela fluviul Mureș până la fortăreața *Urschia* l-a ocupat un oarecare Glad, care a eșit cu ajutorul Cumanilor din fortăreața *Vidin* și din ai cărui urmaș s'a născut *Ohtum*, pe care mai târziu după lung timp în domnia Sf-tului Ștefan I a omorât *Sunad*, în cetatea sa de lângă Mureș...”. Acest Glad, luptând contra Ungurilor, a avut ajutorul „*Cumanilor, Bulgarilor și Blacilor*”. Ardealul e numit la Anonymus: „... terra ultra silvana, ubi *Gelou* quidam *Blacus*, dominium tenebat”.

Numele de *Salanus*, *Menumorat*, *Glad* și *Gelou* nu le întâlnim în alte izvoare. Roessler le considera născocite de Anonymus, fără nici un temei istoric.

Noi îndrăznim să dăm altă explicație.

Istoricul Maghiar K. Iuháasz a dat de urmele unei străvechi mănăstiri răsăritene lângă satul *Aiton* (ung. *Ajton*). Numele *Ajton* derivă, după fonetismul limbii ungurești din *Ohtum*, numele personajului istoric învins și omorât în timpul Sf-tului Ștefan. Localitatea deci a păstrat, în numirea sa amintirea ctitorului. Acelaș autor a descoperit existența unor mănăstiri de rit grecesc la *Galad* (derivat din *Glad*) și la *Zalankemen*. Nu e posibil ca Anonymus să fi primit din tradiția păstrată la mănăstiri numele lui *Salanus* și *Glad*, ca presupuși ctitori ?

Ce privește origina numelui de *Gelou*, am formulat aiurea ¹⁾, o ipoteză, pe care o dăm în rezumat.

I. Karácsony, în lucrarea sa *A honfoglalás és Erdély (Cucerirea patriei și Ardealul)*, arată că Ungurii așezându-se în șesul panonic pe la 896, timp de un veac și jumătate n'au cutezat să ocupe ținuturile aflătoare spre Răsărit dela Munții Apuseni, lăsând *Transilvania* hotar despărțitor între ei și sălbaticii *Pacinați*. Constantin Porphyrogenitul scrie că dela așezările pecenege până la hotarul Țării Ungurilor este o cale de 4 zile.

Sf-tul Ștefan a fost acela care a cuprins părțile ardelenes aflătoare spre Nord, dela Mureș.

1) Când și dela cine au cuprins Ungurii Ardealul ?

Înaintarea din șesul panonic s'a făcut în mai multe etape, asigurate treptat prin un fel de fortificații, care în latinitatea medie se numesc *portace*, *clausurde*, *indagines* (în ungurește : *Gyep*, *Gyephely*). *Anonymus* cunoștea acest lucru când scria,

„Zobolsu, Thesu și Tuhutum ținând sfat, au hotărât ca granița regatului să fie poarta Meseșului. Atunci locuitorii ținutului, la porunca aceloră au clădit o poartă și o închizătoare mare din arbori la hotar”.

El și ceilalți cronicari știau din *Gesta Ungarorum* a Sf-tului Ladislau că Ardealul a fost cuprins de Sf-tul Ștefan, întâiul rege al Ungariei.

Iată ce spune Anonymus:

„Iar pe însuși *Giula* legat l a dus în Ungaria și l-a ținut în închisoare până la sfârșitul vieții, fiindcă avea o religie deșartă și nu voia să fie creștin și lucra mult împotriva Sf-tului Ștefan, deși îi era rudă după mamă.

Keza: „Aducând pe unchiul său *Jula* cu soția și doi copii din Ardeal în Ungaria, a alipit Ardealul la Pannonia”.

BCU Cluj / Central University Library Cluj

Cronica de Buda:

„A prins pe ducele *Giula* cu soția și cu doi copii și i-a trimis în Ungaria. A făcut-o aceasta din motivul că, deși fusese admonestată foarte adese de fericitul rege Ștefan, totuși nu s'a întors la credința (adevărată), nici n'a încetat a face nedreptăți Ungurilor”.

Această cronică adaogă, ca și cea de Viena, că ducele *Giula*, fiind la vânătoare, a descoperit ruinele unui vechi oraș al Romanilor.

Știrea izvoarelor ungurești este confirmată și de o cronică contemporană, *Annales Fuldenses*, în care cetim la a. 1003: „*Stephanus, rex Ungaricus, super avunculum suum regem yulum cum exercitu venit*”.

Aiba Iulia de azi purta numele de *Aiba Gyule*, *Alba Giule*, și în documente din veacul al XIV-lea.

Admițând, ceea ce e incontestabil că Sf-tul Ștefan a cuprins Ardealul dela Români, *Giula*, pe care el îl supune trebuie să fi fost un duce român. Dealtcum acest nume a fost răspândit atât la Ro

mânii din Ardeal, cât și la cei din Raguza în veacul al XIII-iea ¹⁾. Satul *Giulești* din Maramureș e pomenit în actele veacului XIV.

Procedeul lui Anonymus este evident și aici.

El nu s'a putut împăca cu gândul ca cea mai frumoasă provincie a Ungariei din timpul lui să nu fi fost cucerită, de Arpad. A transpus întâia cucerire a Transilvaniei în veacul al IX-lea și în acest scop a făurit din Giula, personajul istoric din sec. XI, un *Gelou, stăpânitor al Blacilor*.

Vechimea Românilor ca locuitori străvechi ai Ardealului este deplin adevărată și de vechile cronicile ungurești.

Sf-tul Ștefan a cuprins la 1003 numai partea Transilvaniei aflătoare spre Nord dela Mureș.

Peste un pătrar de secol a pus mâna și pe teritoriul fertil al Banatului dintre Dunăre, Tisa și Mureș. Aici domnia un duce cu numele de Ohtum, pe care legenda Sf-tului Gerard îl numește „un duce puternic din cetatea Morisena, botezat după ritul răsăritean în Eudin”. Fiindcă a îndrăznit să împiedice transporturile regale de sare pe Mureș, Sf-tul Ștefan, pornind război împotriva lui, îl învinse și ucise, cu ajutorul unui trădător. Banatul timișan fu încorporat la Ungaria, la 1028 ²⁾. Central University Library Cluj

1) Cfr. articolul nostru citat: *Când și dela cine au cuprins Ungurii Ardealul?*

2) Bibliografia completă la C. Iuhász, *Das Tschanád-Temesvarer Bistum in Frühen Mittel alter 1030—1331*. Münster in Westphalen, 1931.

VIII.

VECHILE INSTITUȚII ȘI PRIMELE ORGANIZAȚIUNI DE STAT LA ROMÂNI

Cele mai vechi documente ungurești din veacul al XIII-lea și al XIV-lea, provenite din cancelaria regilor maghiari care vorbesc despre Români, ca și întâiele hrizoave muntene și moldovene adevărate la strămoșii noștri existența unor instituții și întocmiri de stat pe care ei le-au avut, desigur într'o formă mai dezvoltată în momentul când Ardealul a ajuns sub stăpânirea Ungurilor.

În lipsa totală a izvoarelor, la studierea acestor așezăminte sociale și politice suntem reduși la simple analogii cu stările constatate în veacurile următoare și cu cele asemănătoare la neamurile învecinate.

Cu ajutorul acestor mijloace modeste vom încerca să reconstruim istoria dezvoltării vechilor instituții sociale și de stat la Români, firește, în linii cu totul generale.

După evacuarea Daciei, Dacoromanii — Români de mai târziu — au fost scoși de sub tutela Romei, ajungând pe rând sub dominațiunea Goților, Hunilor, Gepizilor, Avarilor și mai pe urmă a Ungurilor. Toate aceste neamuri de stepă s'au ținut (la început și Ungurii), departe de regiunile deluroase și păduroase, locuite de Români, mulțumindu-se cu tributul în cereale și vite, cules de la aceștia. După cum graiul acestor popoare n'a lăsat urme în limba românească, tot așa n'au exercitat vreo influență nici asupra structurii sociale și politice a strămoșilor noștri, afară de Slavi, Bulgari și Unguri, care rămânând aici, au intrat în sânul popoarelor cu civilizațiune creștină.

Străromânii, după abandonarea Daciei, s'au retras din calea puhoaielor barbare, în văile mai scutite, unde găseau din belșug lemnul, apa și sarea trebuincioasă și au continuat să trăiască în sate, o viață patriarhală, așa cum o vedem oglindită în tezaurul latin al limbii noastre.

Nucleul îl aflăm în viața familiară cu structura moștenită dela Romani și nobilitată prin concepția creștină, în care femeia avea un loc mai de frunte, decât în lumea păgână (cuvântul *femeie* derivă din latinescul *familia*). Capul familiei e bărbatul (*barbatus*). Strămoșii noștri au ținut în mare cinste pe *bătrâni* (= *veterani*, vechi luptători). *Satul* era un loc împrejmuit cu șanțuri de apărare (sat = abanezul *isat* = *fóssatum*).

Daco-românii rămași fără cărmuire și legi, au simțit curând necesitatea unui fel de organizare pe care o întâlnim și la popoarele cele mai primitive. Înainte de toate era nevoie de aplanarea neînțelegerilor dintre localnici. S'a ales deci pentru *judecarea* (judicare) *certurilor*, un *judcător* sau *jude* (judex). Când Romanii au ajuns la conviețuire cu Slavii, au împrumutat cuvântul *cneaz* (chinez), cu care au înlocuit pe *jude*, dar îndeletnicirea lui principală a rămas, și mai departe, desemnată prin numirea de origină latină: *judicare*, *judecată*, județ. Cnezul era ajutat în funcția sa de fruntașii satului, preoți, oameni buni și bătrâni.

Legi scrise, firește nu aveau, ci se îndreptau după dreptul românesc obișnuielnic, pe care îl aflăm în vigoare la Români din Ungaria și în veacul XIV.¹⁾

Raportul dintre strămoșii noștri ca birnici și dintre barbarii stăpânitori a creat, pentru cnezi și îndatorirea de a aduna dela consăteni contribuția în cereale și vite și de a o da în samă diregătorilor regali.

Se pare că în timpul stăpânirii bulgare în Nordul Dunării clasa cnejilor a câștigat și mai mult în prestigiu, devenind o clasă suprapusă, împreună cu instituția voevozilor, așa cum le aflăm mai târziu.

„Rămâne adevărat că toți germenii vieții de stat și bisericești, din care cu sec. XIII începând, au eșit instituțiile noastre din evul mediu, își au origina în epoca preponderenței bulgare: organizarea socială și politică în cnezate și voevodate, ierarhia bise-

1) V. Motogna, *La dreptul românesc*, Revista Istorică, 1922.

ricească, începuturile nobilimei sau boierimei, limba bulgară în cancelariile domnești, în biserică, în literatură, precum și în corespondența particulară ¹⁾).

Diploma lui Bela IV, din 2 Iunie 1247, amintește pe cei dintâi cnejii și voievozi, cunoscuți după nume: Ioan, Fărcaș, Litovoi, Seneslau, care erau conducători de stătulețe mai mari sau mai mici. Voievozii și cnejii satelor sunt pomeniți sub numirea de „maiiores terrae”, având privilegiul de a fi judecați numai de rege, ceea ce îi ridică mult deasupra consătenilor lor.

Ioan, Fărcaș, Litovoi, Seneslau erau șefii mai multor sate dintr-o vale sau din un ținut.

La început, deci cnejii și voievozii n'au format o clasă privilegiată, ci erau șefii unui sau ai mai multor sate, aleși și revocabili. Și fiindcă făcând slujbe satului sau satelor, își neglijau propriile lor interese, cnejii și voievozii primiau drept răsplată gloabele și venitul unei părți din hotarul cedat lor, pe care îl lucrau cu ajutorul consătenilor.

Se obișnuia darea de plocoane la sărbători și nunți. Dintre cnejii și voievozii munteni și moldoveni s'au ridicat domniile celor două Principate. Cnejii și voievozii aleși revocabili, cu timpul au transformat privilegiile acordate lor de bunăvoie de către țărani, în obligații permanente, aservând pe codevălmașii lor. Așa a luat naștere în Principate clasa privilegiată a boierimei române ²⁾.

În Ardeal, evoluția cnezatului și a voevodatului a luat altă cale, după cucerirea ungurească.

Și aici, cnejii și voievozii la început au fost căpeteniile satelor românești, cu atribuții judecătorești, administrative și militare ³⁾. Ei judecau și aici neînțelegerile dintre țărani, adunau contribuțiile Românilor din Ardeal, din cari cea mai obișnuită era *quingagesima* sau *conses Valahorum*. Păstorii români erau obligați să dea stăpânirii ungurești, după 50 oi, o oaie cu un miel și o mielușea.

Situația cnejilor și voevozilor din Ardeal și părțile ungurești, a trecut prin o mare prefacere, în veacul al XIV-lea, Angevini au decretat legi, prin care erau excluși din clasa privilegiată a nobilimii toți cei ce nu aparțineau bisericii catolice. Urma-

1) Ion Bogdăru, în *Lui Titu Maiorescu Omagiu*, București, 1940, p. 583 și urm.

2) T. At. Stolanovici, *Originile privilegiilor boierești*, în *Fevista Fundațiilor Regale* 1940, Nr. 11, p. 343 și urm.

3) I. Lupaș.

rea a fost că mulți cneji și voievozi români, ca să nu-și piardă prerogativele nobilitare au părăsit credința strămoșească, trecând la catolicism. Dar fiind ridicați la rangul de nobili, cu timpul s'au desnaționalizat.

Cei care n'au voit să se lapede de credința ortodoxă, au fost pe rând despoiați de drepturile și atribuțiile avute, confundându-se în masa țăranilor prefăcuți în iobagi.

Numai în ținuturile mărginașe, unde o cerea apărarea hotarelor regatului ungar, instituția cnejilor și voievozilor a fost menținută, cu vechile drepturi și privilegii.

IX.

ROMÂNII DIN NORDUL DUNĂRII SUB STĂPÂNIREA UNGURILOR, PECINEGILOR ȘI CUMANILOR

Cum văzurăm, Sfântul Ștefan a cuprins Transilvania spre Nord Dela Mureș și Banatul Timișan, iar în șesul muntean și în Moldova de azi se așezară Pecenegii, cumpliții dușmani ai Ungurilor. Centrul și Sudul Ardealului a rămas măr de ceartă între cele două neamuri turanice.

Pecenegii nu văzură cu ochi buni înaintarea spre Răsărit a Ungurilor, deaceea intrară în Ardeal, dar fură bătuți de Sf-tul Ștefan. Pecenegii amenințați de alți barbari turanici, care veniau dinspre Răsărit, au cerut loc de așezarea în regatul ungar. Fiind primiți, ei au fost colonizați în mai multe grupuri izolate, și în Transilvania, unde-i aflăm amintiți alături cu Români în documentele veacului al XIII-lea.

Așezările lor, la Dunărea de jos fură ocupate de sălbatici Uzi. Aceștia, în 1068, năvăliră în Ardealul nordic, pe care-l pustiiră apoi trecură prin poarta Meseșului în câmpia Bihorului.

Când au înțeles că armata regală vine împotriva lor, se îndreptară în grabă să iasă din țară, prin pasul Bârgăului. Dar regele Solomon, însoțit de Principele Ladislau, viitorul rege, le eși în cale nu departe de Bistrița, la satul Chiraleș, unde păgânii fură zdrobiți și pierdură toate prăzile.

Ca să asigure hotarul Transilvaniei spre Răsărit Sf-tul Ladislau a așezat aici la hotar grăniceri unguri, ai căror urmași sunt Săcuii.

După anul 1070 sosiră Cumanii, alt popor turanic, care au ocupat vechiul Atelkuzu și Muntenia de azi, îngrozind pe Bizantni,

Unguri și Ruși în neconținutele lor incursiuni. Cumanii au moștenit dela Uzi dușmănia neîmpăcătă împotriva Ungurilor. Regele acestora Sf-tul Ladislau organizează teritoriul cucerit în Ardeal, întemeind noi comitate cu centrele Alba-Iulia, Turda și Sf. Martin, iar sediul episcopiei ardelene îl mută din Cluj la Alba Iulia, unde ridică o catedrală cu hramul Sf-tului Arhanghel Mihail.

Centrul Transilvaniei fu asigurat pe seama regatului ungar prin *colonizarea Sașilor*.

Între anii 1141 și 1161 în timpul regelui Geiza II, oameni din Flandra și din ținutul cuprins între Rhin și Mosella, mânați de cauze economice și atrași de bogățiile pământului românesc, cunoscute cu prilejul expedițiilor cruciate, au imigrat în Transilvania. Întăiele grupuri s'au așezat la Cricău, Ighiu și Romos, alții în regruparea Sibiului. Alții ceva mai târziu se stabiliră la Cluj. Dej, Bistrița și Rodna. Cei din urmă fură colonizați în Țara Bârsei, prin veacul al XIII-lea.

În acest timp se făcea o continuă penetrație a elementului unguresc, prin donațiunile regale, făcute bisericilor, mănăstirilor și particularilor. Astfel s'a înjghebat harta etnografică, atât de împiestrițată a Transilvaniei de azi, a cărei cucerire deplină s'a făcut prin ocuparea Țării Bârsei, cu ajutorul Cavalerilor Teutoni.

În 1211, Andrei II, regele Ungariei a chemat în țara sa pe Cavalerii Teutoni, dându-le loc de așezare Țara Bârsei, cu însărcinarea de a apăra hotarele din această parte împotriva Cumanilor. În acest scop le-a permis să ridice fortificații și cetăți de lemn, asigurându-le autonomie și privilegii întinse, precum și scutire de birurile regale. Din pricina unor neînțelegeri, la 1222, regele reînoui donațiunea prin o diplomă regală, al cărei conținut ne-a rămas. Acest act are importanță covârșitoare pentru istoria noastră.

Între noile privilegii acordate de rege Cavalerilor Teutoni, li se îngăduie și transportul de sare cu 6 corăbioare pe Mureș și Olt, neavând ei și oamenii lor să plătească vamă, când vor trece prin Țara Românilor („nullum tributum debeant persolvere, nec populi eorum, cum transierint per terram Blachorum”, Cavalerii mai primară dreptul să-și întindă opere lor de încreștinare și civilizatoare și peste Carpații sudici („montes nivium”), până la Dunăre. Ei au și trecut munții, înființând, la Câmpulung, un castru puternic și încreștinând pe mulți dintre Cumani.

In mijlocul acestei activități binefăcătoare. Cavalerii tură loviți de rege și alungați din țară, la 1225. Andrei II se temea, probabil, că acești oaspeți regali aveau intenția să smulgă țara Bârsei de sub supremația Coroanei ungare și să întemeieze un stat teutonic sub ocrotirea Papei.

Pe urma activității Cavalerilor Teutoni, regele Ungariei și-a întins stăpânirea și în șesul muntean, spre Sud până la Dunăre și către Răsărit până pe la râul Milcov.

Prin actul dela 1222, Românii din Nordul Dunării, ajung, după aproape o mie de ani, din nou în lumina izvoarelor istorice, contemporane. Această dată importantă coincide și cu unele evenimente epocale din trecutul nostru depărtat. Ungurii supunând și creștinând o parte din Cumani, cu ajutorul Cavalerilor Teutoni, fău sub supremația lor și pe Românii din Sudul Carpaților, dar această stăpânire nu durează nici două decenii, căci năvălirea Tătarilor împinge hotarele regatului ungar îndărăt în Carpați. Iar când după 1241, Mogolii se retrag spre Răsărit, Românii pot respira mai liber și documentele istorice ni-i arată trăind în Oltenia și Muntenia, organizați în mai multe cnezate și voievodate din care va răsări, nu peste mult, *Țara Românească*.

Deaceea noi socotim că la 1222 se sfârșește evul vechiu al istoriei noastre naționale și începe evul mediu.

ISTORIA VECHIE A ROMÂNILOR DELA ORIGINI PÂNĂ LA ÎNCEPUTUL VEACULUI al XIII-lea

ANEXĂ

În prezentul studiu am încercat să dăm o sinteză a cunoștințelor referitoare la trecutul nostru cel mai depărtat, așa cum se desprind din noile cercetări ale științei istorice. Având în vedere că dela evacuarea Daciei, timp de aproape o mie de ani, nici un fel de izvor nu pomenește pe Români în Nordul Dunării, metoda întrebuițată nu poate consta din o neîntreruptă expunere cronologică de evenimente, căci între timp se impune discutarea în contradictoriu a unor probleme nelămurite încă, cum e *chestiunea continuității, formarea limbii românești*, etc. pe care am căutat să le încadrăm între celelalte capitole, la locul cel mai potrivit.

Faptele incontestabile, pe deplin elucidate de critica istorică le-am redat fără comentarii și fără note marginale. La chestiunile controversate, am citat autorul, a cărui părere am adoptat-o.

Unde însă am socotit că ne deosibim de punctul de vedere al istoriografiei noastre moderne, am dat loc unei discuții mai largi și am înșirat argumentele principale.

Dar nu ne mulțumim numai cu atâta, fiindcă simpla nevoia de a da unor teze o dezvoltare mai amplă, de a arăta izvoarele și bibliografia de care am făcut uz și de a indica alte puncte obscure, asupra cărora, după părerea mea, ar trebui să-și îndrepte atenția tinerii cercetători români.

Din acestea se va ghici ușor ținta pe care o urmărim. Am dori ca modestul nostru studiu să fie un imbold pentru fructuoase explorări viitoare.

În „Istoria Românilor” C. C. Giurescu (București 1938, ediția III) aflăm o bibliografie foarte întinsă asemenea și în *Istoria Românilor* de N. Iorga.

Noi ne vom mărgini, să cităm, la fiecare capitol, lucrările fundamentale, ale căror rezultate socotite ca definitive, le-am utilizat. Numai când o chestiune importantă n'a primit încă deslegare mulțumitoare, dăm întreagă literatura istorică, cunoscută nouă.

CAPITOLUL I.

Cunoștințele sumare despre Dacia Traiană în epoca paleolitică și neopolitică le-am dat după excelenta monografie a D-lui C. Daicovici, „*La Transylvanie dans l'Antiquité*”, București 1938. Cfr. I. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*, (2° Bericht der römisch-germanischen Kommission, 1933), care rezumă rezultatele cercetărilor anterioare.

Pentru epoca de bronz a Daciei avem monumentală operă a lui Vasile Pârvan, *Getica, o protoistorie a Daciei*, București 1926, cu o bibliografie completă pentru trecut. Din lucrările ulterioare, studiile D-lui Dr. Teodorescu au adus contribuții prețioase la istoria Dacilor.

Cetățile antice din munții Hunedoarei (Comisiunea Monumentelor istorice, secția pentru Transilvania, II, 1923).

Cercetări arheologice în munții Hunedoarei, ibidem, 1924.

Cetatea dacă dela Costești, Anuarul Com. Mon. Istorice, secția pentru Transilvania (Cluj 1930).

Cetatea dacă dela Grădiștea Muncelui (județul Hunedoara), în Anuarul Com. Mon. Ist. secția pentru Transilvania 1930-1931).

CAPITOLUL II.

Luptele Românilor cu Dacii și mai ales cele două războaie ale lui Traian, ne sunt puțin cunoscute. În cursul veacului din urmă, materialul documentar a sporit în mică măsură.

G. De la Berge, *Essai sur le règne de Trajan*, Paris, 1877; E. Petersen, *Trajan dakische Kriege nach dem Säulenrelief erzählt*, 2 volume, Leipzig, 1899 și 1903; Dierauer, *Beiträge zu einer kritischen Geschichte Trajans*, Leipzig, 1868.

C. Cicorius, *Die Reliefe des Trajanssäule*, 4 volume, Berlin, 1896-1900.

Roberto Paribeni *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'Imperatore Traiano*, 2 volume, Messina, 1926-1927 ; C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan*, Wien-Leipzig, 1937.

Organizarea politică, militară și economică, precum și viața culturală a provinciei Dacia se bucură de neconținută atenție a învățaților români și străini, mulțumită avântului pe care l-au luat explorările arheologice la noi, după război, scoțind la iveală un imens material documentar.

Va fi de ajuns să înșirăm aici numai lucrările mai recente. Brandis, în *Paulys Real Encyclopädie*, c. v. Dacia, Stuttgart, 1909.

Roberto Paribeni, o. c.; C. Daicovici, *La Transylvanie dans l'antiquité*, București, 1938 (cu rezultatele cele mai noi și cu citarea izvoarelor); V. Christescu, *Viața economică a Daciei Romane*, Pitești, 1929; V. Christescu, *Viața militară a Daciei Romane*, București, 1929.

Socotesc că la istoria Daciei în timpul stăpânirii romane trebuie să avem în vedere, în rândul întâi, factorii care au contribuit la romanizarea provinciei, ca singura problemă, care interesează trecutul nostru național, căci celelalte amănunte aparțin istoriografiei și arheologiei romane.

Urmând acest punct de vedere, am stăruit ceva mai mult asupra dominațiunii romane, la granița de Nord, pe teritoriul județului Someș de azi. cfr. V. Motogna, *Viața romană în Valea Someșului*, în Anuarul liceului din Dej, 1924.

CAPITOLUL III.

În acest capitol am expus evenimentele în legătură cu evacuarea Daciei, ordonată de Impăratul Aurelianus.

Am întrebuițat două lucrări fundamentale.

Ludwig Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang, der Völkerwanderung. Die Ostgermanen*, ediția II, München, 1934.

L. Homo, *Essai sur le règne de l'empereur Aurelien (270-275)*, Paris 1904.

Am întrebuințat izvoarele citate de acești doi autori, ținând seama de rezultatele la care a ajuns, după lungi cercetări ale criticei istorice, N. Baynes, „...”, care a dovedit că așa numita *Historia Augusta*, deci și biografia lui Aurelianus, atribuită lui Vopiscus, e un fals.

CAPITOLUL IV.

Discuția asupra stăruinții elementului romanic în Nordul Dunării e departe de a fi terminată. În ajutorul adversarilor continuității, care se recrutau în vremea din urmă aproape numai dintre cercetătorii unguri, conduși adese de preocupări străine științei, a venit un istoric socotit deplin obiect cum e Ferdinand Lot, ceea ce dovedește că soluția dată de istoriografia noastră n'a avut darul să convingă pe toată lumea. Pentru acest motiv, istoricul român e dator să cunoască toate laturile problemei, ca să poată răspunde întâmpinărilor ce ne vin din tabăra contrară,

Dăm lista lucrărilor principale, *contra* și *pro*:

R, Roessler, *Rumänische Studien. Untersuchungen zur älteren Geschichte Romäniens*, Leipzig, 1871, A. D. Xenopol, *Teoria lui Roessler*, Iași 1885; D. Onciul, *Teoria lui Roessler, studii asupra stăruinții Românilor în Dacia Traiană* de A. D. Xenopol. *Dare de seamă critică, în Convorbiri Literare*, 1885, Al. Philippide, *Originea Românilor*. Iași 1925; O. Densusșianu, *Histoire de la langue roumaine*, Paris, 1902; Andrei Alföldi, *A got mozgalom és Dácia fejedelmé*, Budapesta, Gh. Brătianu, *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain*, București, 1937; Sextil Pușcariu, *Limba română*, vol. I, București, 1940.

CAPITOLUL V.

Evenimentele petrecute în Dacia, în timpul năvălirilor barbare sunt socotite, de obicei, mai mult sau mai puțin indiferente, pentru trecutul nostru, căci, după această părere, aceste fapte și întâmplări fiind săvârșite de barbari, aparțin istoriei universale.

Nu împărtășim acest punct de vedere, intrucât istoria barbarilor din Dacia formează cadrul în care s'a scurs viața strămoșilor noștri. Aici vom ține seamă de datele care dovedesc că neamurile

năvălitoare care s'au așezat pe pământul românesc n'au distrus pe autohtoni, ci, dimpotrivă ele și-au îndulcit moravurile sub influența culturii romane.

În al treilea loc, avem puțința să desprindem adevărul istoric că niciodată n'a fost întrerupt contactul între malul stâng și drept al Dunării.

La istoria dominațiunii gotice în Dacia ne-am călăuzit de următoarele lucrări:

Ludwig Schmidt, *Die Ostgermanen*, München, 1934; B. Rappaport, *Die Einfälle der Goten in das römische Reich, bis auf Constantin*, 1899; L. Halphen, *Les barbares des grandes invasions aux conquêtes turques du XI-é bridge*, 1924; Cfr. V. Motogna, *Un secol din istoria Daciei în timpul năvălirilor barbare. Epoca încreștinării poporului românesc*, Cluj 1937.

Aceeași metodă am întrebuițat-o și la istoria stăpânirii Hunilor asupra Daciei Traiane, ia ca izvor, afară de lucrarea citată a lui L. Halphen și istoria medievală din Combridge, principalele călăuză ne-a fost Otto Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*

Dominațiunea Gepizilor în țările române de azi și-a găsit istoricul bine informat în harnicul cercetător C. Diclescu, a cărui lucrare principală e *Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte der rumänischen Volkes*, Leipzig, 1922; pentru partea istorică se va controla cu *Volkes*, Leipzig, 1922; pentru partea istorică se va controla cu ajutorul operei citate a lui Ludwig Schmidt. Cât privește părerile autorului despre influența Gepizilor asupra poporului român, cfr. O. Densușianu, în *Grai și suflet*, I, p. 317.

Pentru influența slavă: Sextil Pușcariu, *Limba română*, v. I, p. 277 și urm.

CAPITOLUL VI.

În acest capitol am revenit la părerea lui D. Onciul și I. Bogdan, după care Bulgarii și-au întins stăpânirea în Nordul Dunării, în Dacia Traiană, la începutul veacului al IX-lea și această dominațiune a dăinuit în forma unor ducate și voievodate până aproape de a. 1030. Nici un neam barbar n'a avut o influență atât de covâr-

șiteare asupra vieții religioase, sociale și politice a neamului nostru, ca Bulgarii. Acest punct de vedere sprijinindu-l cu dovezi, l-am expus mai pe larg în broșurica: *Stăpânit-au Bulgarii asupra ținuturilor românești din Nordul Dunării în timpul primului lor imperiu (679-1018)?*

Dăm bibliografia citată acolo și completată cu alte lucrări:

L. Hăiphen, a. c.; Wenzel, *Aipâdkart Uj okmânytar*, VIII, 40.; *Monografia orașului Satmar*; *Monografia județului Solnoc-Dobâca*; M. Florian, *Fontes domestici*; D. Onciul, *Teoria lui Roessier*, în *Convorbiri Literare*, 1885; *Lui Titu Maiorescu Omagiu*, București, 1900; *Cambridge medieval history*, v. IV, 1924; P. P. Panaitescu, *Les relations bulgaro-roumaines en moyen-âge*, în „*Revista Aromânească*”, I, 1929; Idem, *La littérature slavo-roumaine (XV-e — XVII-e siècle) et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, Praga, 1931, A. Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea, în lumina izvoarelor armenesti*, în v. VIII al Anuarului Inst. de istorie națională, Cluj; Fejer, *A bolgár egyház kísérletei és első sikerei hazánkban*. în *Szâradok*, 1927.

CAPITOLUL VII.

Așezarea Ungurii în Europa și intrarea lor în sânul popoarelor creștine sunt evenimente de importanță covârșitoare pentru trecutul nostru, Regatul ungar, adoptând civilizația apuseană, a avut o cancelarie regească organizată, încă din veacul al XII-lea. Aici au apărut, curând, cronici latinești, care pomenesc și pe Români. Vechimea și autenticitatea acestora interesează de aproape istoriografia românească, de aceea am atins chestiunea în termeni generali, și în cuprinsul acestui studiu. În anexă dăm bibliografia mai nouă.

V. Homán, *A magyar történetírás első korszaka*, Budapesta, 1923, E. Jakubovici, *F. Mester, Adalékok az Anonymus kérdéshez*, Budapesta 1923; V. Homán, *A Szent Lászlókor Gesta Hungarorum*, Budapesta, 1925.

I. Popa-Lisseanu,

V. Motogna, *Anonymus*, *Revista Istorică*, 1927,

V. Motogna, *Când și dela cine au cuprins Ungurii Ardealul?* Cluj, 1931.

C. Iuhász, *Die Stille der Tschanader Diozes im Mittelalter*.

Idem, *Das Tschanad-Temewarer Bistum im frühen Mittelalter 1030-1307*, Münster in Westfshalen, 1930.

Lucrările părintelui Iuhász se ocupă de o chestiune care aprofundată mai bine, poate să aducă o lumină neașteptată asupra trecutului nostru în cel de al XI-lea veac. E vorba de întemeierea episcopatului de Cenad, care e în legătură cu războiul dintre Sf-tul Ștefan și ducele Ohtum. Cu acet prilej se pomenește și de atingerea bisericii apusene cu cea răsăriteană, la care aparțineau strămoșii noștri. Aceste evenimente nu sunt povestite de cronicile ungurești, a căror autenticitate e contestată, ci de un izvor însemnat cum e legenda Sf-tului Gerard. Asupra acestei probleme sperăm să revenim cu alt prilej.

CAPITOLUL VIII.

Lucrările consultate:

I. Bogdan, *Origina voevodatului la Români*, în *Analele Acad. Rom. Secț. Ist.*, s. 2, a. 1901-2;

I. Bogdan, *Despre cneji români*, ibidem, a. 1903-4.

Lui Titus Maiorescu, *Omagiu*, București, 1900;

I. Lupaș, *Réalités Historiques dans le voïvodat de Transylvanie du XII-e au XVI-e siècle*, București, 1938.

T. At. Stoianovici, *Originile privilegiilor boerești*, în *Revista Fundațiilor Regale*, 1940.

CAPITOLUL IX.

Bibliografie. Homan-Szekfü, *Magyar történet*, Budapesta, 1936.

Gaspar, *Herman von Salza*, Tübingen, 1924.

Cohn, *Hermann v. Salza*, Breslau, 1930.

Teutsch, *Geschichte der Siebenbürgen Sachsen*, ed. IV, Sibiu, 1925.

Dr. I. Ferent, *Cumanii și episcopia lor*, Blaj, 1931.